٢

طولها معه

كتاب الادوات للمبتدئ

قد وقف هذه النسخة سلطاننا الأعظم والخاقان المعظم
مالك البرين والبحرين خادم الحرمين الشريفين
السلطان ابن السلطان السلطان الغازي
محمود خان وقفا صحيحا شرعيا
حرره الفقير أحمد شيخ زاده المفتش
بأوقاف الحرمين الشريفين
غفر لهما

اما بعد حمد الله الذي استأثر بالبقاء وتفرد بالمجد والعلاء
وتوحد بالعظمة والكبرياء والصلوة على محمد سيد الانبياء
وعلى آله الاصفياء واصحابه البررة الاتقياء فاني لما فرغت
من كتاب السامي في الأسامي واقترح على ان اجمع في معنى الادوات
كتابا مقنعا واشرع في شرحه وحا متبرعا فاجبتهم الى ملتمسهم
واسعفتهم بتحصيل مقترحهم وجمعت في هذه الورقات
ما ينخرط في سلك الادوات وميزت الاسماء من الافعال
والافعال من الحروف وجعلته ثلثة اقسام القسم الاول في الاسماء
اثنا عشر بابا الباب الاول في الاسماء المضمرة
الباب الثاني في الأسماء المبهمة الباب الثالث
في الاسماء الموصولة الباب الرابع في ظروف الزمان
الباب الخامس في ظروف المكان الباب السادس
في اسماء الافعال الباب السابع في اسماء الجارية مجرى

الاصوات الباب الثامن في المصادر المثناة والمضافة
الباب التاسع فيما ينتصب باضمار الفعل
الباب العاشر في اسماء التوكيد
الباب الحادي عشر في اسماء المبنية مع غيرها
الباب الثاني عشر في اسماء المفردة
والقسم الثاني في الافعال اربعة ابواب
الباب الاول في الافعال المتصرفة
الباب الثاني في غير المتصرفة
الباب الثالث في الافعال الآمرية
الباب الرابع في افعال متفرقة
والقسم الثالث في الحروف عشرة ابواب
الباب الاول في الحروف الجارة للاسماء
الباب الثاني في الحروف الناصبة لها
الباب الثالث في نواصبة الفعل المستقبل
الباب الرابع في الجوازم له

الباب الخامس في الحروف العاطفة
الباب السادس في تخفيف الادغام
الباب السابع في الاماله وبعض احكامها
الباب الثامن في حروف مفردة غير عاملة
الباب التاسع في كلمات تكون أسما وفعلا وحرفا
الباب العاشر في حروف المعجم

فهذه ابواب الكتاب مضمنة فصولا يجر كل فصل من انواع
الفوايد ذيولا انتزعتها من الكتب المصنفه في الادب
ونقلتها من العربيه الي الفارسية ليقرب تمثنا ولها على
المبتدي وان كان يعافها المبرز المهتدي وحليتها بشواهد
الاشعار تسهيلا لمسالكها الاوعار وسميته بالهادي للشادي
وخدمت به حضرة القاضي الامام الاجل السيد فخر القضاة
ابي القاسم منصور بن محمد بن احمد بن صاعد ادام الله شرفها
وعقد بناصية العز والرفعة شرفها في الحضرة الشماء تتضاءل
لعزتها السماء وتنقاد لاوامرها ونواهيها الايام وتتفسح في
في ظلال جلالها الشرع والاحكام بل هي مناخ الفضايل تلقي
في عرصتها رحالها وتوجه الي قبلته آمالها وتوسع للكافة
احسانها واجمالها لا زال للافاضل سيدا وسندا وللاماجد
عضدا ويدا هذا والظن بكرمه ان لا يلاحظ هذا المجموع بعين
الازدراء لانحرافه في الترجمة عن سنن البلغاء فان الفارسية
بينا ابيه واروج وفي البلاد أسير وأولج والمبتدي اليها افقر
واحوج وعلي ذلك فمراد المنتهي انما يحصل من المعاني والالفاظ
لها بمنزلة الحلي للغواني وربما تخلل ترجمة هذا الكتاب الفاظ عربية
فلا ينكرن المتصفح لها ذاك فلعل نظام الكلام يقتضيها هناك
والله الموفق لما يزلف من رضوانه ويمتري المزيد من احسانه
انه ولي ذلك بمنه وطوله وحوله وهو حسب من توكل عليه وقوته
وفوض امره اليه الباب الاول من القسم الاول
في الاسماء المضمرة اثنا عشر بابا الاول ضميه المرفوع المنفصل منها
أَنَا مَنْ مرد وزن درين كلمه يكسان بود جون وقف كني
كوي أنا با الالف ور وا بود كه ها اندر آوري وكوي أَنَهْ عند

الوقف وگروهي از عرب این همزه را ها كردانند كويند
هنا بجاي انا وهنت بجاي انت و روا بود كه كاف تشبيه
بروي دراري كوي انت كانا وانا كانت نحن ها مرد وزن
يكسان وهمچنين درحال جمع وروا بود كه يكگس كويد نحن چون
محتشم وبزرگ باشد قال الله تع نحن نقص ونحن جمع انا است
نه از لفظ وي وله نظاير چنانك النسآء جمع المراة والمخاض
جمع الخلفة واولئك واولآء جمع هذا وهذه انت تو مرد
اصل این اسم آن است بيش نيست وتا خطاب راست ومونث
مخاطب را كوي انت بكسر التاء تو زن ودر تثنيه مذكر
ومونث يكسان بود چنانك انتما ودر جمع مردان انتموا
هذا هو الاصل انكه واو حذف كنند تخفيف را كويند انتم
ودر جمع زنان كويند انتن هموا او مرد وهي او زن وهنوا اسند
كويند هو وهي واو ويا ساكن چنانك كويند هوزيد وهي هند
وباشد كه واو ويا بيفكنند كويند ماه قام وماه قامت
يعني ما هو وما هي قال الشاعر دار لسعدي اذه من هوا كا

يعني اذ هي وقال الآخر فبيناه يشري رحله قال قايل لمن جمل رخو
الملاط نجيب يعني فبينا هو وروا بود كه واو از هو مشدد كرداني
كوي هوّ فعل كذي وقال الآخر وان لساني شهدة يشتفي بها
وهوّ علي من صبه الله علقم هما ايشان دو مرد دو مونث را همچنين
كويند هم ايشان كروهي مردان وهن ايشان كروهي زنان

فصل في ضمير المنصوب المنفصل ايا اسمي است مضمر
اندر حال نصبي كويند بمنزلت كاف اندر ضربك وها اندر ضربه
وهمچنين ديگر حروف كنايات وتخصيص فايده دهد چنانك اياي
ضربت وهمچنين ايانا واياك قال الله تعالي اياك نعبد ونشايد كه پس
از فعل كوي چنانك ضربت اياك مگر كه فاصله افكني ميان او
وفعل چنانك ما ضربت الا اياك قال الله تع امر الا تعبدوا الا اياه اياي
مرا ايانا مارا مرد وزن يكسان بود ودر خطاب مرد اياك وزن
اياك قياس پس بر انت وانت وكاف را هيچ محل نباشد
از اعراب وتثنيه مردان وزنان اياكما ودر مغايبه اياهما وجمع
اياكم مردان را واياكن زنان را ودر مغايبه اياهم واياهن واياك تحذير را

بود چنانک کوی ایاک والاسد بپرهیز از شیر و همچنین ایاک وان تفعل
کذی نیز واور وا نبود مگر در ضرورت شعر قال الشاعر علیک القصد
فاقصده برفق وایاک الحاین ان تحینا و روا باشد که همزه بها بدل
کنی کوی هیاک بجای ایاک قال الشاعر فهیاک والامر الذی ان توسعت
موارده ضاقت علیک المصادر ضمیر مرفوع و منصوب گذشت
وضمیر مخفوض اندر قسم حروف بیاید ان شاء الله تعالی الباب الثانی
فی الاسماء المبهمة واسماء اشارات نیز گویند ذا و هذا این مرد اصل
ذا است و ها اندر آرند تنبیه را هذا چون اشارت بمذکری باشد
حاضر و چون اشارت بمؤنثی باشد ذال تا گردد چنانک کوی
تا این زن و ها اندر آری کوی هاتا و ذی نیز گویند چنانک کوی
ذی امة الله و در حال وقف کوی ذه ساکنة الهاء و چون ها در آری
هذه امة الله بتحریک الهاء و هذی ایضا و روا بود که کوی ته
بجای ذه اما نشاید که کوی هاته علی قیاس هذه و در تثنیه مرد
کوی ذان و هذان و زن را تان و هاتان و روا بود که نون را
مشدد گردانی کوی ذانّ و هاتانّ و قری احدی ابنتیّ هاتین و جمع

الحین الهلاک
صحاح

مردان و زنان اولاء ممدود و اولی مقصور آنکه ها اندر آری کوی
هؤلاء و هؤلی قال الشاعر لعمرک انا والاحالیف هؤلی لفی فتنة
اظفارها لم تقلّم و این جمعی است نه از لفظ واحد فصل چون
آنکس که اشارت بوی خواهی بود حاضر نباشد و نزدیک کاف
اندر فزایند کویند ذاک آن مرد آنکه لام نیز در فزایند کویند ذلک
اسم ذا است و کاف خطاب را چون اشارت بمؤنثی باشد
کویند تلک و تالک و تیک و تاک قال الشاعر تعلم ان بعد الغی رشدا
وان لتالک الغمر انقشاعا و کویند هاتیک و هاتاک و نکویند هاتلک
و هاتالک و در تثنیه مذکر کوی ذانک و ذانّک مخفف و مشدد قال الله
فذانک برهانان و قری فذانّک و همچنین در تثنیه مؤنث تانک
و تانّک و در جمع مردان و زنان کوی اولئک و این جمعی است نه
از لفظ واحد و اندرین سه لغت است اولئک ممدود و اولک
مقصور و اولالک و قال الشاعر اولالک قومی لم یکونوا اشابة
و هل یعظ الضلیل الا اولالکا و قال آخر اولالک بنو خیر و شرّ کلیهما
فصل چون مخاطب یکی باشد و مذکر بود و مشار الیه

الاحالیف جمع احلاف
وهم الذین تحالفوا علی
الناصر صحاح

الضلیل
... رض
الغلیظة
صحاح

والاشابة من الناس
الاخلاط والجمع الاشایب صحاح
وقطعة الارض
ای صرعة صحاح

یکی باشد مذکر گویی ذاک و ذلک و در تثنیه ذاکا و ذلکما و در جمع ذاکم
و ذلکم قال الله تعالی ذلکما مما علمنی ربی و قال ذلکم الله ربکم و چون
زنی مخاطب بود و مشار الیه مذکر بود گویی ذاکِ و ذلکِ
و تثنیه مذکر و مؤنث یکسان بود و چون مخاطب گروهی
زنان باشد و مشار الیه مذکر بود گویی ذاکنّ و ذلکنّ قال تع
فذلکنّ الذی لمتننی فیه و چون مشار الیه مؤنث بود و مخاطب
مذکر گویی تلک و همچنین تلکما و تلکم قال الله تع و نودوا ان تلکم الجنة
و هم برین قیاس اولیک و اولیکم قال الله تع أکفارکم خیرٌ
من اولیکم **فصل** فی تصغیر هذه الاسماء ذیّا و تیّا و هذیّا
این مردک تیّا و هاتیّا این زنک ذیّان و هاذیّان این دو مردک
تیّان این دو زنک اُولَیّا و اُولَیّاء و هؤلَیّاء این گروهی مردکان
و زنکان ذیّاک و ذیّالک این مردک تیّاک و تیّالک آن زنک
ذیّاک تصغیر ذاک و ذیّالک تصغیر ذلک و تیّاک تصغیر تیک
و تیّالک تصغیر تلک ذیّانک آن دو مردک تیّانک این دو زنک
اولیّاک و اولیّالک آن گروهی مردکان و زنکان **فصل**

ها انا ذا اینکم من مرد ها نحن تان اینکیم ما دو مرد ها نحن اولاء اینکیم ما گروهی
مردان و چون مؤنث بود همچنین گویند ها انا تا اینک من زن ها
نحن تان اینکیم ما دو زن و چون مخاطب مردی بود گویی
ها انت ذا اینکی تو مرد ها انتما ذان اینکید شما دو مرد ها انتم اولاء
اینکید شما گروهی مردان مؤنث مخاطب ها انتِ ذه اینکی
تو زن ها انتما تان اینکید شما دو زن ها انتنّ اولاء اینکید شما
گروهی زنان ها هو ذا اینک او مرد و چون نزدیک باشد و این که
عامه گویند هو ذی خطا است و چون گویند این فلان باید گفت
ها هو ذا و چون دور بود ها هو ذاک و همچنین ها هما ذان و ها هما ذانک
در جمع ها هم اولاء و ها هم اولیک و مؤنث هم برین قیاس پس باید
گفت ها هی تا اینک او زن و چون دور بود ها هی تاک و در تثنیه
ها هما تان و ها هما تانک و در جمع ها هنّ اولاء ها هنّ اولیک چون دور
باشد **الباب الثالث** فی الاسماء الموصولة و این را نیز
مبهم گویند و اسماء اشارت و اسماء نواقص نیز گویند و هی الذی
والتی و من و ما و ای و الف و لام بمعنی الذی الذی آن مرد و اللذین

واللذيّ

چهار لغت است الذي واللذِ واللذْ والذ تثنيه اللذان واللذانّ
بتشديد النون جمع الذين وگروهي از عرب گويند اللذون
در حال رفع والذين در حال نصب وخفض چنانك زيدون
وزيدين وچون الذ واللذ را تثنيه كني گويي اللذا وچون جمع كني
گويي الذي وقال الشاعر وانّ الذي حانت بفلج دماؤهم هم القوم
كل القوم يا امّ خالد وچون الذيّ را تثنيه كني اللذيّان وچون جمع
كني گويي اللذيّون در حال رفع واللذيّين در حال نصب وخفض
بر قياس نبيّ نبيّان نبيّون ونبيّين **فصل** التي
آن زن واندرين سه لغت است التي واللتْ واللتِ ودر
تثنيه نيز سه لغت است اللتان واللتا واللتانّ ودر جمع پنج
لغت است اللات واللاتي واللواتي واللوات واللوا
باسقاط التاء قال الشاعر من اللواتي واللوا واللاتي زعمن
اني كبرت لداتي فاما اللاي جمع است الذي را نه از لفظ
واحد واندرو سه لغت است اللائي بمد وهمز واللاء بهمز
واللاي بتخفيف وهمز ومذكر ومؤنث را گويند قال الشاعر

في المؤنث من اللائي لم يحججن يبغين حسبة ولكن ليقتلن البري المغفلا
وقال الآخر في المذكر من النفر اللاء الذين اذا هم يهاب اللئام
حلقة الباب قعقعوا واما اللاوون جمعي است الذي را نه از
لفظ وي بمعني الذين گويند اللاوون در حال رفع واللايين
در حال نصب وخفض وانشد الفراء هم اللاوون فكّوا الغلّ عني
بمرو الشاهجان وهم جناحي ورواه ابو زيد هم اللاؤوا ابي نون وهم
برين قياس اللائي واما الف ولام بمعني الذي چنانك
گويند هذا الضارب زيدا بمعني الذي ضرب زيدا وهذه
الضاربة عمرا اي التي ضربت عمرا **فصل** في تصغير هذه
الاسماء اللذيّا آن مردك اللتيّا آن زنك وگروهي از عرب گويند
اللُذيّا واللُتيّا بر قياس تصغيرها ديگر بضم اللام اللذيان آن دو
مردك اللتيان آن دو زنك اللذيون آن گروهي مردكان وگفته اند
اللذيون بضم الياء اللتيات آن گروهي زنكان واللاتي
واللواتي واللاي را تصغير نكنند از تصغير اين لفظها اللتيات
واللذيون كفايت كرده اند وگروهي گويند اللويا در تصغير

اللائي واللائي بوزن العلي جمع است الذي را نه از لفظ وي بجاي
الذين گوي لقيت اللائي ضربوا زيدا بمعني لقيت الذين ضربوا
زيدا اما اين كه گويند ذهبت العرب اللائي آن مقلوب اولئك است
جمع اولي يعنون العرب الاول **فصل** واندر لغت
طي ذو بمعني الذي گويند انا ذو فعل كذي اي انا الذي فعل
كذا وهو ذو قال كذا وهي ذو قالت كذا مذكر ومؤنث بريك
لفظ وهمچنين ذو فعلوا وهن ذو فعلن بمعني هم الذين وهن
اللاتي قال الشاعر فان الماء ماء ابي وجدي وبيري ذو حفرت
وذو طويت اي وبيري التي حفرتها والتي طويتها واما ذو
بمعني خداوند مستعمل نيست بي اضافت گوي رجل ذو مال
در حال رفع وذا مال در حال نصب وذي مال در حال خفض و
امرأة ذات مال در حال رفع وذات مال در حال نصب وذات
مال در حال خفض ورجلان ذوا مال در حال رفع وذوي مال در حال
نصب وخفض قال الله تع واشهدوا ذوي عدل منكم
وقال الله تع حين الوصية اثنان ذوا عدل واندر جمع گوي رجال

ذوو مال چون رفع بود وذوي مال چون نصب باشد ويا خفض
ودو زن را گوي امرأتان ذواتا مال در حال رفع قال الله تع
ذواتا افنان وذواتي در حال نصب وخفض وقال تعالي
ذواتي اكل خمط ودر حال رفع گوي نسوة ذوات مال ودر نصب
وخفض ذوات بر قياس صالحات ومسلمات ونشايد كي
ذو وذات را جز با مظهر اضافت كني الا در ضرورت شعر
قال الشاعر انما يعرف ذا الفضل من الناس ذووه يعني
ذوو الفضل وذات چيزي حقيقت وجود آن چيز باشد
واما اولو جمع ذو باشد نه از لفظ او واولات جمع ذات باشد
گوي رجال ذوو مال واولو مال ونسوة ذوات مال واولات
مال در حال رفع واولو ودر حال نصب وخفض اولي قال الله تعالي
نحن اولو قوة واولو بأس وقال يا اولي الالباب وهمچنين
اولات در حال رفع واولات در حال نصب وخفض قال
الله تع واولات الاحمال وقال تعالي وان كن اولات حمل
فصل بقول الغنية ذات يوم ديدم اورا روزي

وذات لیلة شبی وذات غداة بامدادی وذات العشاء شبانگاهی
وذات مرة یکباری وذات الزمین درمیانهٔ روزگاری
وذات العویم درمیانه سالها ونگویند ذات شهر وذات
سنه بلکه مسموع درین وقتها است که گذشت ویقال لقیته
ذا صباح وذا مساء وذا صبوح وذا غبوق این چهار رسنی
تا گویند وذات بمعنی ناحیت و سوی باشد چنانک ذات
الیمین وذات الشمال و بمعنی حال و حقیقت باشد قال تع
واصلحوا ذات بینکم ای الحال بینکم وقیل حقیقة وصلکم وقوله تعالی
والله علیم بذات الصدور یعنی علیم باسرار ذات الصدور
موصوف محذوف است **فصل** تقول کان
من الامر ذیت وذیت وکیت وکیت چنین وچنین
بود وروا بود که تا را مکسور گردانی ذیت وکیت وروا
بود که یا را مشدد گردانی ذیّة وذیّت وکیّت وکیّت وروا
بود که تا را ها گردانی گوی ذیّه وذیّه وهمچنین ذیّه و ذیّه
بتخفیف الیاء وچون وقف کنی گوی کیهْ وذیهْ واصل

ذیو وکیو بود آنکه واو یا گردید ذیّ وکیّ شد پس یک یا بیفگندند
بماند ذی وکی آنکه تا در آوردند بعوض آنچ بیفگندند گفتند
ذیت وکیت چون تا را ها گردانی یا مشدد شود گوی
ذیّه وکیّه ومخفف نیز روا بود چنانک گفتیم **فصل** ماذا
رایت ذا بمعنی الذی است ای ما الذی رایته چیست
آنچ دیدی جواب گوی فرس حسن برفع چون ما وذا
یک اسم گردانی گوی ماذا رایت چه دیدی جواب بنصب
کنی گوی فرسا حسنا قال الله تع ماذا انزل ربکم قالوا اساطیر
الاولین وقال ایضا ماذا انزل ربکم قالوا خیرا یعنی
ای شیء انزل ربکم قالوا انزل خیرا وذا از یادت باشد
در سخن چنانک عماذا تتسال از چه می پرسی المعنی عم تتسال
قال الله تع من ذا الذی یشفع عنده ای من الذی یشفع
فصل وکاف تشبیه بروی در آرند کنایت از چیز کرددم
چنانک گوی فعلت کذا وکذا چنین وچنین کردم وکنایت
کرد از عدد نیز چنانک عندی کذا درهما نزدیک من چندین

درست آنکه نا در ارند تثنیه را چنانک کویی هکذا قال الله تعالی
انکذا اعرشک وچون بمعنی عدد بود نشاید که ها را در آری
ومذکر ومؤنث اندرین یکی بود کویی عندی کذا رجلا وهمچنین
کذا امراة **فصل** یقال ذهب بذی تسلم برو بسلامت
واذهبا بذی تسلمان واذهبوا بذی تسلمون ومؤنث را
اذهبی بذی تسلمین واذهبا بذی تسلمان واذهبن بذی تسلمن
ذی مضاف باشد وا تسلم واین نا درست که جز اسما زمان
را وافعل اضافت نکنند تقول لا بذی تسلم ما کان کذا
یعنی بدان خدای که ترا سلامت اود ها چنین وچنین نبود بست
در موضع سوکند کویند این ونهم برین قیاس که کذشت
باید کفت لا بذی تسلم تسلمان تسلمون ومؤنث را لا بذی تسلمین
تسلمان وتسلمن وبیش ازین روا نباشد نکویند لا بذی سلم
وبذی یسلم **فصل** ومن الاسماء الموصولة مَن این لفظ
بر عقلا افتد اصلا ثم یستعار لغیرهم قال الله تع ومنهم من یمشی
علی اربع واین اسم در چهار موضوع افتد یکی استفهام چنانک

کویی من عندک کیست نزدیک تو ودیکر در خبر کویی لقیت
من عندک دیدم انرا کی تو بود وسیم اندر شرط وجزا نزدیک م
چنانک کویی من یکرمنی اکرمه هر که کرامی کند من کرامی کنم
اورا وچهارم در موضع نکره چنانک کویی مررت بمن
محسن الیک ای باحسان محسن الیک بکذشتم بکسی
نیکو کننده وا تو ودر لفظ من مذکر ومؤنث وتثنیه وجمع یکی
بود قال الله تع ومن یقنت منکن وقال الله تع ومن
الشیاطین من یغوصون له واین لفظ را تثنیه وجمع نکنند
وازین صیغت بنکر دانند مکر در موضع استفهام بود
از نکره چنانک کویی رایت رجلا کویند منا جانی رجل کویند
منو مررت کویند منی وهمچنین در تثنیه وجمع کویی رایت برجل
رجلین ومررت برجلین کویند منین وچون کویی جانی
رجلان کویند منان بنون بپاکن رایت رجالا ومررت
برجال کویند منین ودر حال رفع کویند منون واین همه در حال
وقف کویند وچون مؤنث بود کویند منه ودو را منتان

وکرو بی را منها نت و در حال وصل روا نبود این جمله تکرد ضرورت
شعر اتوا ناري فقلت منون انتم فقالوا الجن قلت
عموا ظلاما **فصل** ومنها ما در شش موضع اسم بود
یکی چون استفهام بود چنانک گویی ما عندک چیست
نزدیک تو و دوم در خبر علمت ما عندک دانستم آنچ
نزدیک تواست واین را ما الذي گویند وکاف تشبیه
در ما الذي در آرند گویند افعل هذا کما فعلت بکن این
این چنین کی من کردم وسیم در شرط وجزا چنانک
ما تفعل افعل هرچه تو کنی من کنم وهمچنین مهما بر یک قول
اصل او ما ما بود پیشین ما شرط ودیگر زیادت انکه الف را
ها کردانیدند مهما شد وبر دیگر قول مه جدا است ای
بازایست انکه ما ی شرط اند را ورده اند برین قول این
کلمه مرکب است از مه وما وعمل او بر هر دو قول آن باشد
که شرط وجزا را جزم کند وکذلک مهمن اصله من من
فابدلوا من النون الاولی ها کما فعلوا بمهما قال الشاعر

اماوي مهمن يستمع في صديقه اقاويل هذا اللئيم اوي يندم
وعمل مهمن همان خواهد بود کی عمل من در شرط وجزا
چنین که اندرین بیت است چهارم اندر تعجب چنانک
ما احسن زیدا چون نیکو است زید پنجم چون نکره
موصوف بود نحو هذا ما لدي عتيد اي هذا شيء لدي
عتید ششم نکره کی نه موصوف بود ونه موصول
چنانک فنعما هي المعنی فنعم شيئا هي درین شش موضع
ما اسم بود باقی اندر قسم حروف گفته آید ان شاء الله
والف ما بیفتد چون بعضی از حروف بدو پیوندد چنانک
لم چراو بم بچه وعم از چه وعلام برچه وفیم درچه **فصل**
ومنها اي اي اسمي است معرب نه چون من وما که
مبنی اند وچهار جا اندر آید یکی استفهام چنانک ای
الرجلین اخوک کدام ازین دو مرد برادر تو است قال
الله تع ایکم یاتیني بعرشها ودوم در شرط وجزا چنانک
ایهم یضربني اضربه کدام ایشان که مرا بزند بزنم او را

قال الله تع ايا ما تدعوا فله الاسماء الحسنى و بمعنى الذي
جنانك ايهم في الدار اخوك بمعنى الذي في الدار اخوك
انك اندر سرا است براذر تواست چهارم در موضع
نعت وصفت جنانك جاءني رجل اي رجل و
رايت رجلا اي رجل و مررت برجل اي رجل و روا
بود مؤنث را كوي اية امراة جاءتنك و جاءك و اكر
خواهي اية امراة جاءتنك و مررت بامراة اي امراة و اية
امراة قال الله تع و ما تدري نفس باي تموت **فصل**
و باي حكايت كنند نكرات را جنانك بمن مر بي رجل بكذشت
بمن مردي كوي اي يا فتى و جون كويند رايت رجلا
كويند ايا يا فتى و مررت برجل كوي اي يا فتى و در جمع
و تثنيه و مؤنث همچنان كه اندر فصل من كفته آمد
و در تثنية ايان و ايين و در جمع ايون و ايين و در مونث
اية در حال وقف و اية در حال وصل و ايات جماعت
مؤنث را **فصل** كاف تشبيه براي در ارند

ارضی

بمعنى كم و بسياري عدد فايده دهد جنانك كوي كاين رجلا
عندك بسا مردا نك نزديك تو اند و اندرين دو لغت
است كاين و كاءن و من درايد جنانك كوي كاين
من رجل عندك قال الله تع و كاين من نبي و قال تعالى
و كاين من اية و اندر لغت پنج جا تنوين را در نبشتن
صورت نيست مكر درين موضع **فصل** فيما يتضمن
الاشارة من الظروف هنا و ها هنا و اين انكه كويند
كه اشارت بمكاني نزديك بود و بمكاني دور كويند
هناك و هنالك و لام زيادت است و كاف خطاب
مذكر را بفتح و مؤنث را بكسر و كويند اجلس ها هنا در
نزديك نشين و ها هنا دور نشين و همچنين ها هناك و كروهي
كويند ها هنا بجاي ها هنا و تجمعوا من هنا و من هنا و اينهم
آمدند از اينجا و از آنجا و هنالك اشارت باشد و اذ هان
نيز قال الله تع هنالك الولاية لله الحق يعني روز قيامت و روا
بود كه اين اشارت دران موضع هر دو را محتمل است

فصل ثَمَّ انجا این لفظ بجای هنا کی و هنالک چیزی
را دور بود قال الله تع واذا رایت ثَمَّ رایت نعیما یعنی
فی الجنة و چون وقف کنی بروی مخیّری خواهی ها داری
کوی ثمّه واکر خواهی در نیاری و یقال ثَمَّ للتبعید بمنزلة
هنا للتقریب الباب الرابع فی اسماء ظروف الزمان
قبلُ قبلی من قبلنا قبلک و من بروی در اید چنانک من قبلک
چون اضافت کنی و من قبلُ چون مضاف الیه بیوفکنی
قال الله تع من قبل ان نطمس و قال الله تع لله
الامر من قبلُ و من بعدُ و روا بود که تنوین در ارد چنانک
شاعر کفته است وساغ لی الشراب وکنت قبلاً اکاد
اغص بالماء الحمیم و در تصغیر کویند قُبَیلَ الصبح و قُبَیلَ
اللیل پیشترک از صبح و همچنین احکام بعد کوی بعد
بعدی بعدنا بعدک از پس تو بُعَید پسترک و کوی لقیته
بُعَیدات بین دیدم ویرا پس از هنکامی و در قبل این نکویند
و ما ذهبت بعدُ بنه شدی هنوز و قولهم اما بعد معناه

اما بعد ما تقدم من حمد الله او غیره و این لفظ را فصل الخطاب
کویند و بعد یکون بمعنی مع یقال فلان کریم و هو بعد هذا
فقیه ای مع هذا قال الله تع والارض بعد ذلک دحیها ای مع
ذلک فصل الحین هنکام و این لفظ بر مدت
دراز و کوتاه افتد تقول لقیته حین کان شابا دیدم اورا
آن هنکام کی جوان بود و تا در افزایند کویند تحین قال
الشاعر العاطفون تحین ما من عاطف و المطعمون زمان ما
من مطعم احیانا کاه کاه تقول فلان یفعل کذا و کذا
احیانا فلان چنین و چنین می کند کاه کاه و هو جمع الحین
کلما هر کاه یقول کلما طلبتنی وجدتنی هر کاه کی مرا بجوی
بیابی حینئذ ان هنکام یومئذ آن روز لیلتئذ آن شب
غداتئذ ان بامداد عشیتئذ آن شبنکاه ساعتئذ آن
ساعت عامئذ آن سال سنتئذ مثله العام امسال
عاما اول پار العام القابل و المقبل دیکر سال الیوم امروز
غدا و الغد فردا البعد غد پس فردا الغداة بامداد غداة غد

فردا بامداد الغدوة میان نماز بامداد و برآمدن آفتاب
و غدوة بامدادی از بامداد تا و همچنین سحر و سحرا و سحرة
و بکرة و بکرة **فصل** امس دی و این لفظ مبنی است
بر کسرت چنانک مولانا گروهی از عرب گویند امس
بفتح السین قال الزاجر لقد رأیت عجبا مذ امسا عجائزا
مثل السعالی خمسا والف و لام بروی در آرند معرب
شود و چون اضافت کنند گویند لقیته بالامس و مضی
امسک قال الله تعالی کأن لم تغن بالامس اول من امس پریر
اول من اول من امس پرپریر و بیش ازین نگویند
و تقول افعل هذا اول ای اول کل شیء و این از رفع علی الغایة
گویند چنانک قبل و بعد قال الشاعر علی ایّنا تعدوا
المنیة اول الآن اکنون و این مبنی است بر فتح و روا بود
شاعر را که لآن بکند و همزه بیوکند و تا در فزاید گویند
تلآن چنانک تحین قال الشاعر نوّلی قبل نأی داری جمانا
وصلینا کما زعمت تلانا الساعة هنگام چون گوی الساعة

بالنصب صارت ظرفا و معنی آن باشد که اکنون و مثله
آنفا بمعنی الآن قال الله تعالی ماذا قال آنفا **فصل**
منذ یوم از یک روز باز منذ یومین از دو روز باز منذ
ثلثه ایام از سه روز باز و هم برین قیاس منذ شهر
و منذ سنه و کذلک مذ یوم و مذ یومین و روا بود که مذ یومٌ
و منذ یومٌ برفع و خفض و مذ در اصل منذ بوده است
نون حذف کردند تخفیف را و این دو کلمه چون ما بعد
خویش را برفع کنند اسم باشند چون خفض کنند حرف
و اختیار آنست که منذ خفض کنی در همه حالها و بمذ خفض
کنی آنچ در آن باشی چنانک مذ یومنا و برفع کنی آنچ گذشته
بود چنانک ما رأیته مذ یومان و یکی مبنی است بر ضمة
چون منذ و دیگر بسکون چون مذ **فصل** قطّ هرگز
تقول ما رأیته قطّ و ندیدم هرگز و در حال نفی گویند
و در ماضی افتد نه در مستقبل و عوض در مستقبل افتد چنانک
عوض لا آتیک هرگز بتو نیایم و اندر قطّ سه لغت است

قَطّ وقُطّ وقَطْ مخفف و روا بود قُطْ بر مثال مُنذ و این کم
گویند و عَوْض و عَوُض روا بود و یقال لا اتیک عَوْض
العایضین کما یقال الدهر الداهرین ابدا همیشه یقال
ابداً ابیداً تاکید را چنانک گویند دهرٌ دائمٌ و گویند لا اتیک
ابد الآبدین کما یقال دهر الداهرین سرمداً و دائماً و دائبا
پیوسته و همیشه خالدا جاودانه **فصل** متی کی
و این سوال باشد از زمان چنانک این از مکان تقول
متی کان هذا کی بود این و متی بمعنی مِن بود قال
الشاعر شربن بماء البحر ثم ترفعت متی لجج خضر لهن
نئیج ای من لجج خضر و این لغت بنی هذیل است
و بمعنی وسط نیز باشد چنانک گویند وضعته متی
کمی ای وسط کمی و ما بدو بپیوندد متیما شود و متی و متیما
هر دو فعل مستقبل را جزم کنند گوئی متی تخرج اخرج
و متیما تخرج اخرج ایان کی و فرق میان متی و ایان
آنست که ایان در موضع تعظیم و تفخیم گویند

چنانک یسئل ایان یوم القیمة و ایان یبعثون و گویند متی
القتال و نگویند ایان القتال و ایان بکسر الهمزه لغة
و در هر دو لغت مبنی باشد بر فتح **فصل** فی اذ و اذا
هر دو ظرف زمان است اذ در ماضی افتد چنانک گوئی
لقیتک اذ انت شابٌ دیدم ترا آنگه که نوجوان بودی
و اذا در مستقبل افتد چنانک گوئی آتیک اذا طلعت
الشمس بیایم آنگه که آفتاب برآید و اذ در مستقبل درآید
بمعنی ماضی گردد و اذا بر ماضی درآید بمعنی مستقبل شود
کما مضی و چون ما بر اذ درآید حرف گردد شرط و جزا را
بجزم کنند چنانک گوئی اذ ما تاتنی آتک هرگاه که بمن آئی
بنو آیم و اذ و اذا از یادت افتد در سخن چنانک و اذ واعدنا
موسی ای و وعدنا و جای باشد که اذا ظرف مکان گردد
چنانک خرجت فاذا زید قایم ای فی الحضرة زید قایم
و اذ نیز باشد که حرف بود تعلیل را چنانک گویند اکرمک
اذ انت فاضل ای لکونک فاضلا فاما اذا آنگه و این کلمه

نزدیک قومی اسم است همچون اذا و تنوین از بهر فرق
در آورده اند میان او و اذا و معنی اذاً جواب جزا است
چنانک گویند فلان نزد رک تو جواب دهی گوی اذاً
اکرمه انکه گرامی کنم ویرا و بنزدیک بیشتر ائمه حرفست
و در قسم حروف گفته آید ان شاء الله تع و اما لما بمعنی
انکه بود چنانک گویی لما قدم زید دخلت علیه انکه کی زید
باز آمده شدم بر وی اندرین موضع اسمی باشد ظرف
زمان او و اذا حرف نیز باشد گفته آید ان شاء الله تعالی

فصل بینا و بینما یعنی در آن بین بینا بین بوده است
فتحه را اشباع کردند الفی تولد کرد فصار علی وزن
فعلی و بینما هم اصل بین بوده است ما در آورده
و هردو ظرف زمان است اضافت کنند با جمله از مبتدا
و خبر چنانک بینا زید قایم و با جمله از فعل و فاعل چنانک
بینا قام زید و در هر دو موضع جواب خواهد چنانک
لما و اذ اگوی بینا زید قایم دخل عبد الله و بینا یقوم زید

خرج عمرو و قال الشاعر فبینا نحن نرقبه اتانا معلّق شکوة و زناد
راع و قال آخر بینما نحن بالتلاکث فالقاع سراعا و العیش
تهوی هویاً

الباب الخامس فی ظروف

المکان حیث اسمی است مبهم در ظروف مکان چون حین
در ظرف زمان و معناه هناک الا که هناک متضمن بود
اشارت را و حیث متضمن نیست اشارت را
و حیث اضافت کنند با جمله یکی از مبتدا و خبر بود
چنانک زید حیث عمرو قایم و با جمله از فعل و فاعل بود
چنانک اقوم حیث یقوم زید و گروهی از عرب گویند
حیث چون کیف و گروهی گویند حیث با کسره و حوث
نیز گفت است و چون ما در آری شرط و جزا بجزم کند چنانک
حیثما تجلس اجلس **فصل** این کجا تقول این زید و این
در سوال از مکان چون متی است در سوال و مبنی است
بر فتح چنانک کیف و من و الی در ارند چنانک من این
و الی این تکن اکن و همچنین اینما قال الله تع اینما تکونوا یات

این ه

بکم الله جمیعا انّی از کجا قال الله تع انّی لک هذا ای من لک هذا

وچون بر شرط وجزا در اید مه دو را بجزم کند چنانک انّی

تذهب اذهب وباین استفهام کند چنانک این زید

وگویند انّی زیدٌ **فصل** عند واندرین سه لغت است

عِنْد وعُنْد وعَنْد معناه حضور الشیء ودنوه ودر زمان ومکان

استعمال کنند چنانک عند اللیل وعند الصبح وعند

الضحی وعند الجبل وعند القریة واز جمله حروف جرّ هن بر وی

در اید چنانک جئت من عنده ونشاید که گوی مضیت الی

عنده وبجای فعل امر بنهند چنانک عندک زیداً فرا گیر زید را

ای خذه وعند بمعنی حکم باشد چنانک عند الله ای فی حکمه

وکذلک قولک عند الشافعی وعند الفقهاء رحمهم الله تعالی

فصل لَدُنْ ولَدَا ولَدُ مه سه بمعنی عند بود ومِنْ

بر مه سه در اید چنانک بر عند قال تعالی وءاتیناه من لدنّا

قال الراجز یستوعب البوعین من جریره من لدلحییه الی

منخوره واصله لدن نون بیوکنده باشند ومه چه ازپس

17

این کلمات افتد مخفض باشد مگر یکجای که منصوب باشد وذلک

قولهم لدن غُدوةً قال ذو الرمة لدن غدوةً حتی امتدت

الضحی وحان مقیل الغطین الشحشحان وبلفظ لدا اغرا کنند

چنانک بعند قال الشاعر فدع عنک الصبی ولدیک همًّا توقّش

تحرّک

فی فوادک وچون این اسمار اضافت کنی گوی لدنی

ولدُنی بالتخفیف ولدیّ ولدینا ولدنک ولدیک ومهمرین

قیاس تا باخر **فصل** قُدّام واَمام وبین الیدین

فرا پیش قدامی وامامی وبین یدیّ فرا پیش من قدامنا وامامنا

وبین ایدینا فرا پیش ما قدامک وامامک وبین یدیک فرا پیش

تو مرد اضافت با واحد یدیّ ویدیک ویدیه وچون

قیاس

با تثنیه وجمع بود ایدی ومهم برین تا باخر وقدام را مونث

شمرند وتصغیر او قدیدیمة وقدیدمة واین شاذ است

قال الشاعر قدیدیمة التجریب والحلم انّنی اری غفلات

العیش قبل التجارب **فصل** خلف وخلاف ووراء

واپس تقول زید خلف عمرو وخلف بمعنی بعد بود تقول

اجلس فلان خلف فلان اي بعده و تصغيره خليف و تقول
خلف كل صلوة از پس هر نماز و دبر كل صلوة ايضا و خلاف
نيز بمعنى خلف و قرئ و اذا لا يلبثون خلفك و خلافك و وراء
از اضداد ست بمعنى امام و بمعنى خلف نيز قال الله تعالى
وكان وراءهم ملك اي امامهم ملك اي امامهم قال الشاعر
اليس ورائي ان ادب على العصا فيشمت اعدائي
و يسأمني اهلي يعني امامي و لفظ وراء نيز مونث است
چنانك قدام و تصغيرها وريئة و تجوز وريّة و اين هر دو شاذ است
چنانك قديديمة و يقولون وراءك اوسع لك اي تأخر تجد مكانا
اوسع لك واپس شو تا جاي فراختر يابي و چنانك وراء بجاي
تأخر بنهند امام بجاي تقدم گويند امامك فرا پيش آي
خلفي و خلافي و ورائي واپس من خلفنا و خلافنا واپس ما و هم
برين قياس با تقدم تأخر **فصل** وراء بود كي
اين حرف را بنا كني بر ضمت چنانك قبل و بعد و روا
بود كه اذ نظر في بدي اسمي صحيح گرداني چنانك شاعر گويد

فغدت كلا الفرجين تحسب انه مولى المخافة خلفها
وامامها **فصل** فوق و اعلا و علا و علو و علو
تقول جئته من علُ و من علِ و من علا و من علو و من علو
و من عالٍ و من معالٍ و كلها بمعنى من فوق و فوق بمعنى
دون كقوله تع ما بعوضة فما فوقها اي فما دونها و گويند
فلان كس حقير است تو گويي و فوق ذلك يعني كم از آن
نيز فوقي و اعلاي و علاي و علوي زور من فوقنا و اعلانا
و علونا زور ما فوقك و اعلاك و علاك و علوك زور تو هم
و هم برين قياس باقي را **فصل** تحت و سفل
و سفل و سافل زير تحتي و سفلي و سافلي زير من تحتنا و سفلنا
و سافلنا زير ما تحتك و سفلك و سافلك زير تو مرد الاسفل
زير تر الاعلى زور تر الاعليان دو الاعلون جمع و مونث
را العليا و العليان دو زن و العليات و العلى جمع و همچنين
الاسفل و الاسفلان دو الاسفلون جمع السفلى و السفليان
السفليات و السفل جمع قال الله تع و كلمات الله هي العليا

وقال تع والسموات العُلى فجعلنا هم الاسفلين دون وي دوني
وي مِن دوننا وي مادونت وي تو مرد و دون فروتر تقول
هذا دون ذلک این فروتر از انست و دون جز قال الله تع
ایفکا الهة دون الله تریدون وهذا الامر دون اي جز این و دونک
زیداً فرا گیر زید را و دون بمعنی قبل باشد تقول دون
النهر الاسد اي قبل وصولک الیه **فصل** مَع و امعي و امن
معنا و اما معک و اتوم بجوز مَعْنا و مَعْک ساکنة العین في الشعر
کما قال و من یتق فان الله مَعْه و رزق الله مؤتاب و غادي
و تقول جاء زید و عمرو و معًا یعني بهم آمدند و جاء القوم
معًا اي مجتمعین و مع بمعنی بعد باشد قال الله تع فان مع
العسر یسرا اي بعد العسر یسرا و یقال جیئت من معه
اي من عنده **فصل** إزا و حِذا و حِذة و حِذو
و حیال و مَنا و امم و زمم و قُبالة و مقابل و مستقبل و وجاه
و تجاه و تِلقا برابر ازائي و حذائي و تلقائي برابر من ازائنا
و حذائنا و تلقائنا برابر ما یقال داري حذاء دارک و حِذوه

و حِذوَه دارک و حیالَ دارک و اَمم دارک و زمم دارک و منا دارک
سراي من برابر سراي توست و قعد فلان حذاءک و تجاهک
تا آخر و لا یقال تلقائک و تجهت نحوک و کذلک توجهت
نحوک و الیک و شطرک و قبلک و تقول جلست قربک و قریباً
منک و دخلت بین القوم و وسطهم و خلالهم و خلَلهم و سوائهم
در شدم در میان مردمان و هر جاکی بین بود وسْط باید
گفت ساکن و دیگر مواضع وسَط بتحریک السین بین ظهرانا
در میان ما بین اظهر کما بین ظهریکم و ظهرانیکم و همه برین
قیاس **فصل** حَول و حوال و احوال و حوالی
و حولی گرداگرد و تقول قعدوا حوله و حواله و حولیه و حوالیه
و احواله بنشستند گرداگرد او و قال امرؤ القیس البیت
تري الشمار والناس احوالي و تقول قعد فلان یمنة
و یمینا فلان بسوی راست نشست و یسرة و یسارا
و شامة و فلان بسوی چپ نشست علی المیمنة و الایمن
و علی المیسرة و الایسر و علی المشامة و قعد فلان طرفا

وعلی شفا بر کرانی نشست و قعد وسطا و جلس نبذة
و نبذة و مجرة و ناحیة و جنبا و جانبا و اکوشه نشست
و هو صدد ک ای قبالتک و کذلک دَرَک تقول فلان
دَرَک ای بحذائک **الباب السادس** فی اسماء الافعال رُوید
زیدا امهلت ده زید را و کاف در ارند گویند رویدک
زیدا رویدکما زیدا و رویدکم زیدا و همچنین مؤنث
دار رویدکِ رویدکما رویدکن و روا بود کی مذکر و مؤنث
و تثنیه و جمع را بیک لفظ بگذاری چنانک یا زید رُوید عمروا
و یا هند روید بکرا و روا بود که تنوین در آری و صفت
مصدر کردانی چنانک سیر پیرا رویدا ای سهلا بَلْهَ
دست بدار تقول بَلْهَ زیدا ای دَعْه واترکه و روا بود که
بمعنی کیف بنهند در تعجب کما فی الحدیث أعددت
لعبادی الصالحین ما لا عین رأت ولا اذن سمعت
ولا خطر علی قلب بشر بَلْهَ ما اطلعتهم علیه معناه فیما
یقال کیف ویقال معناه سواما ویقال دع ما دع

فصل حیهل بیا و بشتاب حیهل الثرید بیا بثرید ای حیهل
الصلوة بنماز آی واین لفظی است مرکب از حی و هل
و هر دو کلمه تعجیل است و مذکر و مؤنث و واحد و جمع
را یکسان گویند و چون وقف کنی حیهلا و در حال وصل
تنوین در آری گوی حیهلاً و کاف در آری گوی حیهلک
چنانک رویدک و کاف را محلی نباشد از اعراب چنانک
کاف ذاک و ذلک را هلم بیا و تقول هلم زیدا بیار زید را
واین نیز مرکب است از ها و لُمَّ من لممت الشی گرد کردم
اندرین لفظ واحد و تثنیه و جمع و مذکر و مؤنث یکسان
بود گوی هلم یا رجل و هلم یا امراة هلم یا رجلان و هلم
یا رجال و هلم یا امرأتان و هلم یا نسوة واین لغت اهل
حجاز است اما بنو تمیم گویند در واحد هلم و در تثنیه هلما
و جمع هلموا و زنی را هلمی و هلما و جمع را هلممن والاول
افصح و هلم لازم باشد قال الله تع والقائلین لاخوانهم
هلم الینا بنزدیک ما آی و متعدی بود قال الله تع قل هلم

شهد اکم بیایید کواهان شمارا ولام درارند کویند سلم لک
لکما ولکم وهمچنین موٴنث را ونون تاکید را در آرند
سلمنّ وسلمانّ وسلمنّ وسلمنّ وسلمانّ وسلمنانّ
هیهات دوراست واین مبنی است بر فتح چون
کیف واین هیهات لغت است مبنی است بر کسر
چون قطام وحذام وهیهات چون حیث وقط
وهرسه منون روا بود هیهاتاً وهیهاتٌ وایهات لغت است وهیهات
درین جمله وجوه ومنهم من یقول ایهانَ بالنون وایهانٌ
وایهانٍ وایهان وایها بلا نون وکویند هیهات لک
ای بعداً لک شتان جدا شدند واین میان دوتن
باشد چنانک شتان زید وعمرو ونشاید که کوی شتان
زید چنانک هیهات زید وشتان بمعنی شتّ بود
ونصب آخر شتان معدول است از شتّ و
همچنین وشکان وسرعان بمعنی سرع ووشک
واندرین روا بود کی کوی سرع زید ووشک زید وما

در افزایند کویند شتان ما زید وعمرو وبه دیک
کروهی بین در افزایند کویند شتان ما بین زید وعمرو
ای تفرق ما بینهما والاغراب ان خاتم سرعان ووشکان
در موضع تعجب کویند سرعان ذا خروجا ای ما اسرع
وکذلک وشکان **فصل** هیتَ لک فراز آی
واین را تثنیه وجمع نکنند بل که کویند هیت لک وهیت لکما
تا باخر وموٴنث را هیتِ لکِ ولکما ولکنّ واندرین
لغتها است هَیتُ وهِیتُ وقری وهیتُ لک
ای تهیا لک واین آنکه بود که مهموز باشد یقال تهایی
مثل جاء یجی هیئة مثل جیئة اذا تهیا صه خاموش باش
تنوین نیز روا صهٍ صهْ ای اسکت سکوتا مهْ وا ایست
ومهٍ بتنوین مثل صهٍ ایهٍ بیفزا وبیار خواهی تنوین در ای
ایهٍ حدثنا بیفزا وبیار سخن ایها فرو کذار ایها دور بشو ویها
بیفزا ول وفرا کیر وقال م سوا اذا قیل له ویها قل فانه اجح به
ان ینکل یعنی اذا قیل له خذ فلانا فی الحرب فانه یتاخر

عنه الجنبه مهلاً درنگ کن و حکم مذکر و مؤنث و جمع یکی بود

فصل آمین همچنین باد و آمین لغت است
و معناهما کذلک فلیکن و این کلمه مبنی است بر فتح
چنانک کیف و این قال الشاعر یا رب لا تسلبنی حبها ابدا
و یرحم الله عبدا قال آمینا لعاً و لعل فرشت ضد ذا یعنی
نعشه الله شکر فبیذه را گویند لعاً لک و لعلک چون
دعا خواهد ویرا و تعساً له چون دعا خواهند بر وی
بذات لوث عفرناة اذا عثرت فالتعس ادنی لها
من ان اقول لها و تقول للمنتعش لعاً لک عالیاً

فصل قدنی این مبنی است بر سکون و چون
اضافت کنی یا خود نون اندر آری تا سکون دال
بر جا بماند گوی قدنی بس مرا شاعر را روا بود که نون
حذف کند چنانک قدی قال الراجز و جمع بینهما قدنی
من نصر الخبیبین قدی قط مثل قد تقول قدنی و قطنی
و قطی و قدک و قطک بس ترا و قطاط معناه حسبی

مبنی باشد بر کسره چون قطام قال عمرو ابن معدی کرب
اطلت فراطهم حتی اذا ما قتلت سواتهم کانت قطاط
بجل بمعنی قد و قط همیشه ساکن باشد گوی بجلک چنانک
قدک و قطک اما نگویند بجلنی چنانک گویند قطنی و لکن
گویند بجلی ای حسبی قال لبید فمتی اهلک فلا احفله
بجلی الآن من العیش بجل حسب بمعنی قد و قط و بجل
الا که این هر سه مبنی است بر سکون و حسب را بنا
آنگه کنند که اضافت از وی باز کنند چنانک قبل و بعد
و فوق و تحت تقول رایت زیدا حسب یا فتی ای حسبی
و تقول حسبک درهم و احکام کفی گفته آمد ان شاء الله تعالی
و چون خواهی که در حسب با اندر آری گوی بحسبک
کفی مثل حسب تقول کفیک هذا ای حسبک و مثله کافیک
و تقول هذا رجل کافیک من رجل و رجلان کافیک من
رجلین و رجال کافیک من رجال و همچنین حسبک مذکر
و مؤنث و تثنیه و جمع همه یکسان بود مگر در کافیک

مؤنث را گوي هذه امراة كافِيتَك من امراة و در هدك
لغتي ديگر هست كه تثنيه و جمع كنند مررت برجل هدّك و
هدّاك و جمع هدّوك و بامراة هدّتك هدّتاك و بنسوة هدّدنك
پيشين بر مصدر حمل كنند و دو مين بر فعلي و معني
اين كلمات آنست كه اين مردي است كه هرچه خواهي
اندر فضل و بزرگواري او گوي و در موضع مدح
استعمال كنند و همچنين هذا رجل ناهيك من رجل
و نهيك و نهاك چون صفت مؤنث بود تا در آرند
هذه امراة ناهيتك اما نهيك و نهاك مذكر و مؤنث و جمع
و جمع و واحد يكسان بود قال الشاعر هو الشيخ الذي
حدثت عنه نهاك الشيخ مكرمة و فخرا شرعك مثل حسبك
بحسبك الا كه اين را بنا نكنند چنانك حسب را و تقول
هذا رجل شرعك من رجل هم چنانك كفيك و حسبك
و نهيك و في المثل شرعك ما بلّغك المحلّا فصل
في اسماء الافعال و ما اشبهها وهي قولهم فَعالِ بفتح الفاء

وكسر اللام غير منونة وهي علي اربعة اوجه الوجه الاول
با وضع موضع فعل الامر چنانك حَذارِ و نَزالِ و تراكِ
بمعني احذر و انزل و اترك يقال حَذارِ حذر كن نزال
فرود آي تراكِ دست بدار قال الشاعر تراكها من ابل
تراكها اما ترى الموت لدي اوراكها و اين قياسي است
مطرد نزديك سيبويه و گروهي گويند سماعي است
مطرد نيست و اين بنا از افعال ثلاثي كنند و از رباعي
دو كلمه آمده است يكي عَرْعارِ بمعني عرعر و هي لعبة
لصبيان الاعراب و ديگر قرقارِ بمعني قرقر و هي صوت
قال الراجز قالت له ريح الصبا قرقارِ يعني ان
ريح الصبا قالت للسحاب قرقر بالرعد كانها تامرها
بذلك و الوجه الثاني بمعني مصدر باشد كقولهم للفجور فجارِ
للبدد بدادِ و هو التفرق و منه قول الشاعر فحملت برّة
و احتملت فجارِ برّة اسم للبرّ و فجار اسم للفجور و بدادِ
نيز معني امر باشد كقولهم في الحرب بدادِ بدادِ اي ليأخذ

كل رجل قرنه ويقع ايضاً في موضع الحال كما قال والخيل
تعدو في الصعيد بداداي متبددة والوجه الثالث
ما كان صفة غالبة تحل محل الاسم كقولهم للمنية حلاق
لانها تحلق وتذهب بالاحياء غالبة وكقولهم للشمس
حناذ لانها تحنذ اي تشوي ما يقع عليه ويدخل في
هذا الباب قولهم يا فساق ويا لكاع في النداء ويقع في
غير النداء في ضرورة الشعر كما قال الى بيت قعيدته لكاع
والوجه الرابع آنك معدول باشد از لفظ فاعلة چنانك
حذام وقطام كي معدولست از حاذمة وقاطمة وبنو تميم
يجرونه مجرى ما لا ينصرف الا ما كان في آخره راء نحو حضار
وجعار فان اكثرهم يوافقون اهل الحجاز فيه **فصل**
هاء فراكير هاك فراكير بو حد ها كما هاكم ومؤنث را هاك هاكما
هاكن ولغتي ديگر هاء بفتح الهمزة ودو را هاؤما وجمع هاؤم
قال الله تع هاؤم اقرؤا كتابيه ومؤنث را هاء هاؤما وجمع را
هاؤن ولغت سيم هاء مهموز وساكن بوزن خف ودو را هاءا

وزن خافا وگروهي را هاؤا چون خافوا ومؤنث را هائي
چون خافي ودو را هاآ چون خافا وجماعتي را هاؤن
چون خفن هاء بيار تقول هاء يا رجل بيار اي مرد هائيا بياريد
شما دو مرد وجمع هاؤا چون هاتوا ومؤنث هاتي هاتيا
هاتين چون هاتين **الباب السابع** في الاسماء الجارية
مجرى الاصوات أخ كلمة يقولها المتألم المتكره وقال
وفاي وصل الغايات اخا ويروي اخا بكسر الالف وع ب
خالص اين لفظ كم گويند بلكه گويند خس از الهي ودر چيزي
كه بديشان رسند ناگاه يقال ضربه فما قال حس واف
كلمة يقولها المتبرم اين كلمه در وقت ملالت ودل تنگي
گويند واندرين لغت بسيار است أفَ أفِ أفُ
وبي تنوين مرسه ومنون نيز افٍ وافٌ وافاً وافّة   وأُفْ وأُفّي ص
يقال اف لك اذا استقذرته قال الله تعالى ولا تقل
لهما اف ولا تنهرهما وگويند افاً وتفاً لفلان فالاف وسخ
الاذن والتف وسخ الظفر وي كلمة يقولها المتندم اين كلمة

در وقت پشیمانی یا تعجب گویند چنانک وی لعبد الله ما هذا
الذی صنع عجب از فلان این چه بود که کرد فاما ویک روا
بودکی گوی اصل وی بود کاف بیفزودند چنانک رویدک
وگویند اصل ویلک بود لام بیوکندند واین قول ضعیف است
واما ویکان گروهی گویند وی جدا است از کان ودر مصحف
پیوسته نویسند فی قوله تع ویکان الله یبسط الرزق
وگروهی دیگر گویند ویک جدا است وان جدا ومعنی جمله
آنست که گفته آمد ودر پیشتر آنست که وی جدا است
وکان جدا قال الشاعر وی کان من لم یکن له نشب یحبب
ومن یفتقر یعش عیش ضر آوه کلمه یقولها المتوجع وفیها
لغات آوه الف ممدود واو مشدد وآوه الف ممدود
وواو مخفف واوه واو ساکن وها مکسور واوه واو
مشدد ومکسور وها ساکن واه وآو وتا نیز در آرند اوتاه
واها کلمه یقولها المتعجب ویقول واها له قال الراجز واها
لریا ثم واها واها یا لیت عینیها لنا وفاها ومتنبی گوید

آوه بدیل من قولتی واها جمع کرد میان هر دو کلمه که ضد یک دیگرند
یقال واها له ای ما اطیبه بخ بخ کلمه رضا وپسند است گویند
بخ بخ قال الاعشی بین الاشج وبین قیس باذخ بخ بخ
لوالده وللمولود وبخ بخ لغة وروا بود که مشدد کردانی
گوی بخ چنانک شاعر گوید روافده اکرم الرافدات بخ
لک بخ لبحر خضم وتبخبخ الرجل اذا قال بخ بخ کلمه مثل بخ
یستعمل فی موضع التعجب بخ بخ زجر للغنم والسباع وکذلک
جه جه بنا کنند بر فتحه گویند بخبخ وجهجه وقال الشاعر
بغی تبخیشه بخبخ ناعقه جاه زجر للجمل دون الناقه وبنی
است بر کسره وروا بود کی منون کردانند ومنه قول الشاعر
اذا قلت لجاه لج حتی ترده قوی ادم اطرافها فی السلاسل
عاع کلمه است که شتران خر بگویند تا بیارامند عدس
زجر للبغل چون بانک بر استر زنند این کلمه گویند نیز وما ده
را قال الشاعر اذا حملت بزتی علی عدس فما ابالی
من غزا ومن جلس یعنی علی البغل قوس مبنی باشد بر سکون

زجر باشد سگ را بانگ بروی زنند گویند قوس قوس
وچون ویرا خوانند گویند قس قس جوب زجر باشد
شتر را واندرین سه لغت است جوب وجوب وجوب
حل بسکون لام ناقه را گویند ودر حال وصل تنوین در آرند
گویند حل قال رؤبة وطول زجر بحل وعاج عاج زجری است
هم ناقه را مبنی بر کسره ت هلا وهبی وارحب این هر سه
کلمه زجر باشد اسب را مراد آن باشد که فراخ رو ودور رو
قال الشاعر نعلمها هلا وهبي وارحب بهنيد وهيد وها
زجر للابل ومثل این فراوانست چون جاه وعاه وعاق
واینجا این قدر کفایت بود فاما قولهم دع دع کسی
را گویند که بیفتد ای درست خیز المعنی قم فانتعش
قال الشاعر لحی الله قوما لم یقولوا لعاثر ولا لابن عم
ناله الدهر دع دعا مض بکسر المیم والضاد مشددة
کلمة تستعمل فی موضع لا وهی مع ذلک مطمعة فی الاجابة
قال الراجز سالت هل وصل فقالت مض وحرکت

لی راسها بالنغض ومض بفتح ضاد هم لغت است

الباب الثامن فی المصادر المثنات والمضافة

لبیک اصله من لب بالمکان اذا اقام به این کلمه در جواب
کسی گویند که ویرا خوانند ومعنی آنست که ایستادم
جواب ترا ایستادنی پس ایستادنی وسعدیک یاری
دادنی پس از یاری دادنی من الاستعداد فی ما حنانیک
فالحنان الرحمة ای تحنن علی مرة بعد مرة واین لفظ مفرد
نیز استعمال کنند ودیگران نکنند کما قال الشاعر
وقالت حنان ما اتی بک ههنا اذو نسب ام انت
بالحی عارف هذاذیک اصله من الهذ وهو القطع بسرعة
یهذ هذا بعد هذ ومعناه ببریدنی پس از ببریدنی حجازیک
وا دارد مردمان را از یکدیگر ای احجز بین القوم حجزا
بعد حجز حذاریک ای احذر حذرا بعد حذر بکن یکبار پس حذر
از دیگر دوالیک ای تداولا بعد تداول فرا گرفتنی
پس از فرا گرفتنی قال الشاعر اذا شق بالبرد برقع

دو الیک حتی کلتا غیر لابس بجا جنگ و ا استید و رما کنید

ای کفوا وامتنعوا سبحان الله پاکی و دوری از عیب خدا برا است

و معناه التبریة لله و عرب چون از چیزی شگفتی نمایند

گویند سبحان من کذا قال الاعشی اقول لما جائنی فخره

سبحان من علقمة الفاخر ای التعجبا منه و نصبش برای

مصدری است و کذلک معاذ الله و معاذة الله و معاذ

وجه الله و معاذة وجه الله و این نیز نصب علی المصدر

بود و معنی آنست که وا ز داشت خواهیم بخدای

و همچنین عوذ بالله والعیاذ بالله و گویند عوذ بالله

منک ای اعوذ بالله منک قال الراجز قالت و فیها

حیدة و ذعر عوذ بربی منکم و حجر **فصل** فیما یجری

منها مجری القسم من ذلک قولهم قعدک الله و قعیدک الله

این سوگندی است عرب را مرد و منصوب بود

بفعلی مضمر تقدیره اسالک بقعدک و قعیدک حرف جر را

حذف کردند واوصلوا الفعل و معنی آنست کی بالله

الذی یعلم سرک حتی کانه قعیدک و مثله اعمرک الله و این اسم است

یقوم مقام المصدر و هو التعمیر کانک قلت بتعمیرک الله والعمر

البقاء والدوام یعنی سوگند با قرار دادن تو ببقای

خدای تعالی و همیشگی او و کذلک نشدک الله یقال نشدک

الله چنانک قعدک الله و یقال نشدتک بضم التاء و نشدتک

الله و انشدک الله ای ذکرتک الله و روا بود نشدتک بالله

و جواب این [illegible] ازین شش چیز یکی بود یا امر یا نهی

یا ان یا لا یا لما یا استفهام چنانک عمرک الله هل رایت

بدورا و قولهم حجة الله بکسر التاء هم سوگندی است چیر

لا اتیک بکسر الراء قال الشاعر و قلن علی الفردوس اول

مشرب اجل جیر ان کانت ابیحت دعاثره معناه حقا

قال المفضل هی خفض ابدا و باشد کی منون کردانند و انشد

و قائلة اسلیت فقلت جیر و این از قسم حروف است و لکن

چون بمعنی قسم است اینجا گفته آمد و همچنین گویند یمین الله

قال امرؤ القیس فقال یمین الله مالک حیلة و ما ان اری

عنک الغواية تنجلي المعني يمين الله احلف بيمين الله ويقولون
ايمن الله وليمن الله وليمنک نون بسوگند گويند ايم الله
وليم الله ايضاً وبود که همزه ويا بيوکنند من الله من الله
وباشد که از جمله حروف ميم بيش نگويند وآن مضموم باشد
چنانک مُ الله ومکسور ميم روا بود چنانک مِ الله وجمله قسم
باشد هم چون والله وبالله وتالله واما لعمر الله اين لفظ
سوگندي است ببقاء خداي تعالي مرفوع وکذلک
قولهم لعمرک ما کان کذا ولعمري ما افعل کذي وقلب کنند گويند
رعملي وجمله مرفوع باشد با بتدا وخبر محذوف بود اي لعمرک [رمعلي مه]
قسمي اوما اقسم به **فصل** ويحک وويبک وويلک ووَيسک
اما ويحک زجاج گويد ويح کلمه رحمه است وهمچنين ويس
تقول ويحک وويح زيد اين دو لفظ يعني ويح وويس کسي را
گويند که بجاي رحمت بود اما ويبک وويلک هردو کلمه
عذابست يقال عذاب الدعا علي الناس ويلک وويبک
وويل زيد وويب زيد وويل بالمار روا بود چنانک گوي

ويله قال الله تع يا ويلنا من بعثنا وقال تعالي يا ويلتنا مال هذا
الکتاب وقال الثعلبي لا مک ويله وعليک اخري فلا تشاه
تميل ولا بعير ويقال ويل لک وويل عليک وويلي عليک قال
الاعشي ويلي عليک وويلي منک يا رجل اين لفظها چون اضافت
کني منصوب باشد چنانک ويلک وويل زيد وچون اضافت
نکني مرفوع باشد چنانک ويلٌ وويبٌ لزيدٍ وويحٌ له وروا بود
که بنصب کني باضمار فعلي گوي ويلاً لزيد ووَيحاً بران معني که
الزمه الله ويلا ويقال معني ويلک وويله اما چون اضافت
کني يا منون کلمه تمام باشد چنانک ويلٌ لزيد ووَيلُ زيدٍ وعول
کلمه است همچون ويب در معني يقال عولک وعولَ زيد
وعولٌ لزيد چنانک گوي ويبک وويبَ زيد وويبٌ
لزيد **فصل** تقول مررت به وحده بگذشتم
بدو او تنها بود ومررت بهما وحدهما وبهم وحدهم وبهن
قياس ونصب او براي مصدري است کانک اوحدته [قلت ه]
بروءيتي ايجاداً لبس وحده بجاي ان تنها دند واين لفظ وحده

بخفض نشود الا در سه موضع یکی در موضع مدح گویند هو نسیج
وحده او بی همتا است دیگر در موضع ذم گویند وهو جحیش
وحده وعُیَیْرُ وحده او با کس نیامیزد یعنی معجب است بعقل
ورای خود ویقال مررت بهم جماً غفیرا والجماء الغفیر
وجماء غفیرا بگذشتم بدیشان وایشان بسیار بودند
جماء از جموم است وهو الکثرة وغفیر از غفر است وهو
الستر یعنی از بسیاری که بودند یکدیگر را فراپوشیده
بودند وجماء جائی باشد در موضع مصدر ومثله فی المعنی
جاؤا قضّهم بقضیضهم این مصدری است مضاف
چنانک وحده ومعنی آنست که همه آمدند ای جاؤا اجمعا
ومن العرب من یعربه ویجریه مجری کل فیقول جاؤا قضهم
چنانک جاؤا کلهم قال الشاعر وجاءت جحاش قضها
بقضیضها وجمع عوالی ادق والامآء واصلها من القضض
وهو الخشونة ای جاؤا بالجماعة الخشنة کثرة ومثله فی
المعنی جاؤا بلفهم ولفیفهم وجاؤا من لف لفهم یعنی همه آمدند

وجاؤا قاطبة وطراً وکافة وعامة آمدند همه وجاؤا علی بکرة
ابیهم همه بهم آمدند که هیچ کس واپس نه ایستاد از ایشان
وجاؤا جمیعا ای مجتمعین **الباب التاسع** فیما ینتصب
باضمار الفعل مرحبا فراخی یابد یعنی اتیت رحبا وسعة
بفراخی آمدی وکذلک اهلا ای وجدت اهلا فاستأنس
وسهلا ای نزلت مکانا سهلا وقومی از عرب گویند
مرحبک الله ومسهلک الله ومرحبا بک الله ومسهلا بک الله
وقوله تعالی لا مرحبا بهم در صفت اهل النار ومعناه لا اتسع
مکانهم وقولهم سقیا لک ورعیا لک تقدیره سقاک الله
سقیا ورعاک الله رعیا خدا ترا آب دهاد ونگاه داراد وقولهم
دفرا له ونتنا وتعسا وتبا وسحقا وخیبة وبؤسا معنی ذلک کله
الزمک الله ذلک وقولهم جدعا وعقرا وحلقا ای جدعه
الله جدعا وعقره عقرا وقولهم هنیئا مریا گوارنده باد
به دو منصوب باشد علی الحال وقولک هنیئا لک المال
رفعی حال برای ابتدا بود وهنیئا حال بود درین موضع

والتقدير ثبت لك المال او دام هنيئا وصفت مصدريه
بود چنانك گويند كلوا واشربوا هنيئا اي اكلا وشربا
هنيئا وقولهم اجدك الله معناه اجد منك هذا الحقيقت ابيت
اين از تو ومنصوب باشد براي مصدري تقديره اجد
جدك قال الشاعر اجدك ما لعينك لا تنام كان جفونها
فيها كلام وقولهم اخذت هذا بدرهم فصاعدا
اي فرا گرفتم اين بدرمي زيادت صاعدا نصب على
الحال است اي فزاد الثمن صاعدا وقولهم الطريق الطريق
والليل الليل والله الله والاسد الاسد اي خذ الطريق
وبادر الليل واتق الله واحذر الاسد وقولهم لا افعله
البتة نكنم اين كار هيچ گونه نصب على المصدر
اي ابتت هذا الامر البتة المعهودة التي هي الغاية
يعني ببريدم اين كار بريدني كه نيز باوي نگردم وقولهم
افعل هذا انعاما وحبا وكرامة ومسرة وحبة ونعمة عين
ونعام عين بكنم اين كار دوبسه وبچشم دارم نصبي اين الفاظ

بفعلي مضمر بود اي احب حبا واكرم كرامة واسركم مسرة
وانعم عليك انعاما وروا بود كي نصب او بر مفعول له
حمل كني افعل هذا اكراما وانعاما لك وقولهم عذيرك من فلان
وعذير فلان وعذيري من فلان يعني بيار كسي راكه
معذور دارد ترا از جهت او يا كسي اورا معذور ندارد
اندرين بلكه ملامتش كنند وبرا ومنه قول الشاعر
اريد حباه ويريد قتلي عذيرك من خليلك من مراد
وقال الآخر عذير الحي من عدوان كانوا حية الارض
وقولهم رجع عوده على بدئه باز آن هم شد كي بود وتقديره
رجع عايدا عوده على ما ابتداه باز ازهم شد كي بود وفعل
ذلك عودا او بدءا اي عايدا او باديا مصدري است
بمنزلت حال وتقول فعل مرة ومرتين ومرات ومرارا
بكرد اين كار يكبار ودوبار وروا بود اين نيز نصب على المصدر
ويقال فعل ذلك مرا وهو جمع مرة قال ذو الرمة لا بل هو
الشوق من دار تخونها مرا سحاب ومرا بارح ترب ويقال

فلان يصنع ذلك الامر ذات المرار يعني وقتي كند و وقتي نه
وكذلك فعله اطوارًا وطورين وجمعه اطوار قال الله تع
وقد خلقكم اطوارًا وكذلك تارةً والجمع تارات وتير
قال الشاعر يقوم تارات ويمشي تيرًا و روا بود كي تا
بپو كنند از تارة قال الراجز بالويل تارًا والثبور تارًا
ايضًا نصب على المصدر بود از آض اي رجع يئيض ايضًا
وينوب عن الحال تقول فعلت ذلك ايضًا اي ايضًا
عايدًا اليه ويقال قد اكثرت من ايض اي اين كلمه بسي
مي گوي

الباب العاشر في اسماء التوكيد

كل همه تقول كل القوم جاءني همه قوم بنزد من آمدند
حمل كني بر لفظ كل و اگر خواهي گوي جاؤني حملًا على معناه
وبا جمع اضافت كنند چنانك كل الرجال وكل النساء
وبا واحد نيز چنانك گوي كل انسان وكل امرأة
ومن اسماء التوكيد النفس چنانك گوي جاءني
زيد نفسه والزيدان انفسهما والزيدون انفسهم وكذلك

نفسها وانفسهما وانفسهن عين نيز از اسماء توكيد است
گوي جاءني القوم اعينهم وهذا هو بعينه وهذا هو عينا
ولا آخذ درهمي الا بعينه وفلان عين الاديب وعين
الفاضل فاما اجمعون فهو تبع كل نشايد كه اجمعون
از پيش كل بود بل كه گويند جاءوا كلهم اجمعون اكتعون
ابصعون ابتعون هم برين ترتيب مي رود واما اكتعون
فاشتقاقه من قولهم حول كتيع اي تام وابصعون
من البصع وهو الجمع قاله ابن الاعرابي وگروهي ابضع
گفته اند بالضاد معجمة ولكن ضاد معرف تر است وابتع
من البتع وهو القوة والشدة والغرض من التوكيد تقوية
المؤكد واحكامه وبلفظ نفس وعين يكي و دو و سه
را تاكيد كنند گوي رايت زيدا نفسه نگوي رايت
زيدا كله ونشايد كي يكي را و دو را بدو تاكيد كني وكل از
معني اضافت خالي نباشد ظاهرًا او مضمرًا وهمچنين بعض
والف ولام بر هيچ يك ازين دو در نيايد اينست مذهب

وبلفظ كل واجمع جماعت را
تاكيد كنند صح

عرب قال الازهري اجاز النحويون ادخال الالف واللام
في بعض وكل وان اباه الاصمعي **فصل** كلا در تاكيد
دو جون كل است در تاكيد جمع كوي كلا الرجلين فاما
وان شئيت قام حمل بر لفظ وبر معني روا بود وقال الشاعر
وجمع بين اللغتين ان المنية والحتوف كلاهما يوفي المخارم
بر فبان سوادي واضافت نكنند اين لفظ را مكر با معرفه
كل كه يضاف الي المعرفه جنانك كل القوم والي النكرة
جنانك كل رجل وكلا ازين لفظ بكردد مادام كي با مظهر
مضاف بود تقول جاءني كلا الرجلين ورايت كلا
الرجلين ومررت بكلا الرجلين ومؤنث راكوي كلتا
المراتين قامتا وان شئيت قامت همجون كلا قال الله تعالى
كلتا الجنتين آتت وقال الشاعر كلا الرجلين افاك اثيم
وقال الآخر كلتاهما خرت واسجد راسها فاما جون بر دو
با مضمر اضافت كني كوي جاء الرجلان كلاهما والمراتان
كلتاهما ورايت الرجلين كليهما والمراتين كلتيهما وبر نزديك

قوم كلتا بر يك لفظ باشد در همه وقتها كوي جاءتني المراتان
كلتاهما ورايت المراتين كلتاهما ومررت بالمراتين كلتاهما
الباب الحادي عشر في اسماء المبنية مع غيرها
واين اسما بر جهار نوع باشد اسم مبني مع اسم جنانك احد
عشر الي تسعة عشر در جمله احوال بر يك صيغت بود مكر
اثنا عشر واثنتا عشرة كي معرب بود كوي جاءني احد عشر
ورايت احد عشر ومررت باحد عشر ومؤنث را احدي
عشرة وهمجنين الحادي عشر تا التاسع عشر والحادية عشرة
تا التاسعة عشرة وقولهم وقعوا في حيص بيص حيص بائي
است وبيص واوي يقال حاص يحيص اذا فر وباص يبوص
اذا فات ولكن بوص را بيص كردانيدند بمجاورة حيص
ومعني آنست كه در كاري افتادند كه از ان بتوان كريخت
ونه در توان كذشت وبجوز حيص بيص روا بود كي منون
كرداني در جمله وجوه وتفرقوا شغر بغر اي انتشروا في كل
وجه ببراكندند جنانك واسم نيابيد بس ازين وشغر مفرق
لهم

شغر الكلب اذا رفع احدي رجليه من الارض و باعدها ليبول
و بغر من البغر وهو العطش الذي لا ري معه وكذلك تفرقوا
شغر بغر تفرقا لا اجتماع بعده ومثله شذر مذر و شذر مذر
وقولهم هذا الشئ بين بين اي بين الجيد والردي ولقيته
صباح مسا ديدم ويرا بامداد و شبانگاه اي صباحا
ومساء و يوم يوم اي يوما و يوما و چون گويي صباح
مسا معني آن بود كي صباحا مقترنا بمساء اي ديدم بامداد
شبانگاهي ويرا ولقيته كفة كفة ديدم ويرا رو با روي اي
متكافين يعني كف كل واحد منهما صاحبه عن مجاورته
الي غيره وهو جاري بيت بيت اي ملاصقا و مكاسرا
همسايه منست خانه پيوسته با خانه و ذهبوا ايدي
سبا و ايادي سبا اي متفرقين موضعه نصب علي الحال
وان كان سبا معرفة كقولهم ارسلها العراك اي معتركة
و روا بود كي در موضع مصدر باشد اي ذهبوا ذهاب
ايدي سبا يعني تفرقوا تفرقهم افعل هذا بادي بدو بادي

بدي و بدات ذي بدي و بداة ذي بداة يعني اين كار
پيشين پيشين اي از پيش همه چيزها وكذلك افعله
بادي بدو بي همزه و بادي بدي قال الراجز وقد علتني
ذرأة بادي بدي و رثية تنهض بالتشدد و يروي في
تشددي و يا در بادي هميشه ساكن بود چنانك قالي
قلا و چون اسمي را با اسمي بنا كنند اصل انست كه
آخر هر دو مفتوح گردانند چنانك بعلبك و حضرموت
و اگر در موضع خلاف اين باشد علتي را بود چنانك معدي
حبذا م كرب و بادي بدو و اسم مبني مع فعل چنانك خوشا
و دوستا حب فعلست و ذا اسم است و در تثنيه و واحد
وجمع و مذكر و مؤنث يكسان بود گويي حبذا الرجل
و حبذا المراة و اين كلمه در موضع مدح گويند حبذا زيد
چنان بود كه گفته باشي زيد محمود ممدوح ومثله في التركيب
هلم عند اهل الحجاز اصله ها لم من اللم وهو الجمع
وها للتنبيه آنگاه الف حذف كردند لكثرة الاستعمال

والمعنى عندهم ثم نفسك الينا واقرب منا وقدم كلمة قبل واسم
مبني مع حرف چنانک لابد چاره نيست واصله من البدد
وهو التفريق ومعناه لافراق ولامفارقة من ها
وتقول لابد انك خارج الف مفتوح واين جمله در محل
خفض باشد تقديره لابد من انك وهمچنين لامحاله ولاحيله
واصله من الحيله كان معناه لاحيلة في التخلص من كذا تقول
لامحاله ولاحيله انك ذاهب اي من انك كما قلنا في لابد
وهمچنين لاوعي ولاجرم ولاعند ولامعلندد معناها
كلها لاجرم هر آينه وجرم فعلست بنزديك بصريان واسم است — لابدم
بنزديك كوفيان چون اسم باشد بمنزله حقا بود ودر جواب قسم
لام درارند چنانک در جواب قسم كوي لاجرم لآتينك چنانک
كوي حقا لآتينك وهمچنين لاجرم لافعلن چنانک والله لافعلن
وقوله لاجرم ان لهم النار معناه على هذا اقول حقا ان لهم — [illegible]
النار وبرقول بصريان لارد لقول الكفار وجرم معناه عندهم
كسب اي كسب كفرهم النار لهم ولاسيما كلمه تخصيص است

اي اخص المذكور بالذكر او غيره بقول اكرمني الناس ولاسيما
زيد وزيد مردمان نيكو دارند مرا خاصه زيد واصل اين
كلمه سي است كي بمعنى مثل بود چون زيد بخفض كوي ما زائد
بود تقدير چنان بود كي ولامثل زيد وچون زيد برفع
كوي تقدير چنان بود كي ولامثل الذي هو زيد ما درين موضع
بمعنى الذي بود ولاسيما زيدا بنصب روا بود چون
لاسيما بمعنى الا بود كوي جاء القوم لاسيما زيدا چنانک
جاء القوم الا زيدا واسم مبني مع صوت چنانک عمرويه
وسيبويه وحمدويه ومثل هذا كنيه ويه بمنزله صوت كغاق
وعاق وغيره من الاصوات واندرين دو طريق است بنا
واعراب آنكس كه معرب كرداند كويد هذا سيبويه ومررت
بسيبويه ورايت سيبويه وتثنيه وجمع كنند السيبويهان
والسيبويهون وآنك بنا كنند كويند ذوا سيبويه
وذووا سيبويه وذوي سيبويه وذوي سيبويه وعلى هذا القياس
الباب الثاني عشر في الاسماء المفردة مبهم كلمة

بمانيه يستفهم بها عن الامر والحال و معناها ما الخبر كيف سوال
عن الحال تقول كيف زيد يعني حال وي چونست و
نشايد كه كوئي زيد كيف چنانك نشايد كه كويي زيد اين
والقتال متي زيرا كه اين همه استفهام است
والاستفهام له صدر الكلام كم سوال عن العدد و هو
اسم ناقص مبهم مبني علي السكون واورا دو موضع باشد استفهام
و خبر در استفهام كويي كم درهما مالك و در خبر كويي كم درهم
انفقت و چون خواهي كه اورا اسمي تمام كرداني ميم را از وي
مشدد بايد كردن چنانك كويي قد اكثرت من الكم يعني
اين لفظ بسيار همي كويي و همچنين كويي هي الكمية بتشديد
الميم و حروف جر بر وي در آيد چنانك بكم اشتريت و الي
كم تكذب غير كلمة مخالفة كما ان مثلا كلمة مشاكلة تقول
ما غير ذاك و اين نه آنست و جز آنست بخلاف و آنك
كويي هذا مثل ذاك اين آنست يا مانند آنست و الجمع
اغيار وله موضعان من الكلام يكي صفت و اصل آنست

چنانك زيد غير بخيل و ديكر در استثنا چنانك جاء القوم غير زيد
و كروهي از عرب غير بنصب كنند چنانك بمعني الا بود
و بتمام شدن نكرند كويند ما جائني غيرك و ما جاءني احد غيرك
و غير بمعني لا بود چنانك فمن اضطر غير باغ كانه قال
فمن اضطر جايعا لا باغيا وكذلك قوله غير ناظرين اناه چون
برين قياس جمله باشد نصب علي الحال بود بيد بمعني
غير و ميد لغة فيه والميم بدل من الباء كقولهم سبد راسه و سمد
راسه اذا استاصل شعره تقول فلان كثير المال بيد انه بخيل
اي غير انه بخيل سوي و سوي و سواء ثلث لغات و لاتين
الاعراب في المقصور و يستعمل الثلث في المكان يقال
مكان سوي و سوي و سواء اي عدل و وسط فيما بين الفريقين
قال الله تع مكانا علينا سوي قال الراجز وجدنا ابانا كان
حل بلدة سوي بين قيس قيس غيلان و الفزر و اين همه
لفظ بمعني استثنا هم مستعمل است تقول جاء القوم
سوي زيد و سوي زيد و سواء زيدا اذا فتحت مددت و اذا كسرت

او ضممت قصرت قال الاعشى في الممدود وتجانف عن جو اليمامة
ناقتي وما عدلت عن اهلها لسوائكا وسواء ايضا يكسان
تقول سواء علي قيامك وقعودك وتقول هما في الامر سواء
وهم سواء واگر خواهي سواآن واسواء وسواسية ايضا
وهي على غير قياس واين يك لفظ بلنبة در موضع ذم
گويند وتقول ارض سواء اي مستوية نولك ان تفعل
كذا اصله من التناول ومعنى ان بود كه بايد چنين كني اي حقك
وينبغي لك ان تفعله وتقول ما نولك ان تفعل كذى اي
ما ينبغي قال العجاج ماجت ومثلي نوله ان يربعا حمامة
هاجت حماما سجعا اين لفظ در چيزي استعمال كنند كه
تناول آن ممكن بود فكانك قلت تناول هذا الشيء انه
يلحقك خيره على الضد من هذا اذا قلت ما نولك ان تفعل
كذى فاعرفه واولى لك كلمة تعدد ووعيد والمعنى الشر
قريب منك واحسن ما قيل فيه قول الاصمعي قال اولى
له قاربه ما يهلكه اي نزل به قال الشاعر فاولى ثم اولى

ثم اولى وهل للدر يحلب من مرد واصله من وليك الشيء اذا دنا
منك يقال ولي يلي وليا اي قرب واولى افعل منه كان
معناه وليه الشيء وليا كاملا واولى ايضا معناه احرى
واجدر بسزاوارتر تقول هو الاولى وهما الاوليان وهم الاولون
وهي الوليا وهما الوليان وهن الوليات والولى مثل
العلى الاول نخستين ونقيضه الآخر واپسين واصله
واوان ولام فقلبت الواو الاولى همزة وزيدت
واو فقيل اول وهما الاولان وهم الاولون والاوايل
والاول وهي الاولى ويجوز الاولة وهما الاوليان وهن
الاوليات والاول والاوالي مقلوب الاوايل والهمزة
في الاولى واوايل مبدلة من الواو كراهة للجمع بين الواوين
في اول الكلمة وگروهي گفته اند اصل اول او وست
وهمزه ولام يعني كه در اصل اول بوده است همزه را واو
گردانيدند وواو ادغام كردند بدين قول وزن اول افعل بود
وبر قول پيشين فوعل وهر يكي را در قياس حجتي است

وليس بها امو ضعها الآخر والبيين الاخران ذو الاخرون جمع
وتانيثه الآخرة الآخرتان الآخرات والاواخر جمع وهو صفه
تقول جاء بي آخرا اي اخيرا وهو الذي يجئ بعد الاول والآخر
بفتح الخاء ديگر فهو احد الشيئين والانثى الاخرى على قياس
الاول والاولى وكذلك في التثنية والجمع وجاء فلان في اخريات
الناس آمد فلان در واپسينان مردمان ولا افعله
اخرى الليالي اي ابدا ساير ديگر وهو فاعل من اسأرت التي
فسيره اي ابقيته فبقي ومنه قوله وساير الناس اي باقي
الناس واصله من السؤر الذي يفضل من الشراب
وغيره وباشد كي همزه از وي حذف كنند سار گويند
وقال فسود ماء المرد فاها فلونه كلون النؤور وهي ادماء سار
اي سايرها طوبى لك خنك تو وهي فعلى من طاب يطيب
يا را او گردانيدند براي ضمت وطوباك معناه وكذلك
طوبى لهم وطوباهم وقوله تعالى طوبى لهم معناه الحالة المستطابة
لهم على رسلك بهسن باش تقول افعل كذى وكذى على

رسلك اي اتّئد فيه والجار مع المجرور في موضع الحال اي متّئدا
واصله من الرسل وهو اللبن يتميّد من الضرع وتقول جعل
يفعل كذى على رسله اي على هينته هلم جرا اي كش كشيدني
تقول كان ذلك عام كذى وهلم جرا الى اليوم وهو نصب
على الحال عند البصريين هلم جارين اي متثبتين وعلى
المصدر عند الكوفيين لان في هلم معنى جر واجرا واختيار
آنست كي لفظ هلم موخر بود در همه حالها من اجل ومن
جرا از بهر وبجوز من اجل بكسر الهمزة تقول فعلت كذى
من اجلك ومن جراك ويجوز من جراك مخففا ومن جرائك
مخففا ممدودا واصل اجل جنايت بود تقول اجلت
شرا اي جنيت فكان قولك من اجل كذى معناه من سبب
كذى ومن جنايت كذى وجرا فعلى من الجريرة وهي الجناية
ايضا يقال جر فلان جريرة وقال الشاعر اجب النبت
من جراك ليلى كاني يا سلام من اليهود حي به من حسك و
تنگ بيار انرا از هست ونيست يعني از همه جا كه بود

وربما قالوا من عستك وبستك معناه من حيث كان ولم يكن
قالوا المعنى جى به من حيث تدركه حاسة من حواسك
وقولهم من بستك اتباع ورد وابودكى از ابساس بود
وهو الرفق معناه ترفق فى طلب ذلك وعستك من العس
وهو الطلب لله درك خداى يار تو باد ومعناه فى الحقيقة
كثر خيرك واصل الدر اللبن وجميع خير العرب فى اللبن كان
المعنى لله ما خرج منك من خير وچون ذم كنند كسى را
كويند لا در دره اى لا كثر خيره نيكيش مباد وبسيار
بوذكى لله بو كنند كويند در دره ودر موضع تعجب كويند
قال الشاعر در در الشباب والشعر الاسود والضامرات
تحت الرجال لك الله در داشت خداى باشش معناه لك
حفظ الله واحسانه وهذا فى معرض الدعاء للانسان لله انت
اين لفظ در موضع تعجب كويند از نيكو چيزى وفى التقدير
انت لله اى انت صنيعه ومختاره وله القدرة على
خلق مثلك وهمچنين لله ابوك وربما قالوا لهى ابوك ويقال

ايضا لاه فى موضع لله ومنه قول الشاعر لاه ابن عمك لا افضلت
فى حسب عنى ولا انت ديانى فتخزونى لاهم واللهم
اى يار خداى معناه يا الله ميم بدل است از يا وجمع ميان
هر دو روا بود شاعر اكقوله غفرت او عذبت يا اللهما
وربما وصل به ما كقوله وما عليك ان تقولى كلما صبحت
او صليت يا اللهما ويجوز ان يكون الالف للاطلاق
وزاد حرفا من جنس ما فى آخر الكلمة وهى الميم ضرورة واللهم
نيز در موضع استثنا استعمال كنند متصل با الا چنانك
كوى افعل ما تا مر اللهم الا ان يكون كذى فوضى اميخته
يقال قوم فوضى اى لا رئيس لهم وطعام فوضى اميخته
از هر جنسى وفيضوضى مثله ويقال طعامهم فضا مثل فوضى
قال الشاعر طعامهم فوضى فضا فى رحالهم ولا يحسنون
السر الا انتنا ديا فاصل فوضى من فوضت اليك الامر
واصل فضا من فضت الارض تفضو فضاء اى اتسعت
شتى پراكنده واصله من شتت الامر شتت شتا

اذا تفرق ويقال امر شتّ اي متفرق وجاؤا اشتاتا
اي متفرقين وقوم شتى واشياء شتى قال الله تعالى
ان سعيكم لشتى اي ان عملكم لمختلف وفي التفسير ان اعمالكم
لمختلفة تترى اي از بس ديكر قال الله تع ثم ارسلنا رسلنا
تترى وفيه لغتان التنوين وتركه واصل اين كلمه از
وتر بود وهي الطريقه واورا تا كردانيدند جنانك تراث
وتجاه ووزنها فعلى مه كه تنوين بيوكند الف تانيث را
نهد وانك تنوين دراز د الف الحاق رانهد مليا
يكجندي يقال اقام فلان بموضع كذي مليا من الدهر واصله
من قولهم ملاوة ثلث لغات مضى ملي من النهار
اي بسيار عني تمام ومنه ملاك الله جبيبك برخوردار اي
دهاد ترا از رو كاري ويقال لمن لبس الجديد ابليت
جديدا وتمليت جبيبا وقولهم فلان ملي موسر فهو مهموز
ملؤ فلان وملاءة اي صار ثقة **فصل** قدر
ومقدار وحسب تقول ليكن عملك بحسب ذلك اي

اي على عدده واين فعل بمعنى مفعول بود وحسب بسكون
السين روا بود در ضرورت شعر وتقول القوم زهاء ماية
وزهاء الف اي بدان مقدار وقراب الف نزديك
هزاراند قاب قوس وقيب قوس مقدار كماني
قاد رمح وقيد رمح مقدار نيزه قاس شبر وقيس شبر مقدار
بدستي قدر راحة مقدار بنجه مثقال وزن هم سنك مورجه
خرد مثقال حبة من خردل جند سبند از دانه على فراك
باز انك جنين است قال الشاعر ونحن بنو عمم على فراك
بيننا زرابي فيها بغضة وتنافس على صدغ جذاكانه واصله
وحدغ من وحد يحد كالعدة واصله وعدة وكذا قياس
الباب الثاني من القسم الثاني في الافعال الاربعة ابواب
في الافعال المتصرفة افعال متصرفة آن بود كي ازو ماضي
ومستقبل وفاعل ومفعول وامر ونهي آيد ونا متصرف آن
بود كي بعضي ازين وجوه مستعمل بود وديكر نه مثال متصرف
جون ضرب وقتل ونا متصرف جون عسى وليس ونعم

وبئس فاما کان واخوات چون اصبح وامسی واضحی ان افعال
متصرف بوذ وچون بخبر حاجت نبود تامه کویند چنانک
کان زید قایما این را ناقص کویند وچون کان بمعنی حصل
و وقع بود تامه کویند قال الله تع وکان ابوهما صالحا وقال
وان کان ذو عسرة ای ان وقع ذو عسرة وهمچنین اصبح وامسی
چون بمعنی صار بود خبر خواهد وناقص بود چنانک اصبح زید قایما
وامسی عمرو مریضا ای صار مریضا وچون بمعنی آن بود که
در وقت صبح شد یا در وقت شبنکاه شد خبر نخواهد وسخنی
تمام باشد چنانک اصبحنا ولله الحمد وکذلک امسینا واضحینا
فاما صار کشت این لابد خبر خواهد ودلیل کند بر حالی که نبوده باشد
ازپیش چنانک صار زید فقیها او غنیا یعنی بکشت ازین بدین
صفت نبود وبموضع عاد موضع صار وقال الشاعر وقد عاد
ماء الارض بحرا فزدنی الی مرضی ان ابحر المشرب العذب
ظل روز کذاشت بات شب کذاشت تقول ظل فلان
یفعل کذی وبات فلان یفعل کذی در اصل این دو لفظ
این دو لفظ این دو وقت را نهاده اند ومردو خبر خواهد چنانک
ظل بمکان کذی ای افنی نهاره هناک وبات فلان میتا
طیبا وظل بمعنی صار بود قال الله تع ظل وجهه مسودا
ای صار ما زال وما برح وما فتی وما انفک مرچهار در معنی
موافق اند تقول ما زال زید سخیا همیشه زید جوانمرد بوده است
وهمچنین لا یزال وما یزال ولم یزل واصله زال یزال ویجوز ما زیل
یفعل کذی فی لغة قوم من العرب وشاعر دارد ابو دکی حرف نفی
بیو کند کما قالت امراة سالم بن قحفان تزال حبال مبرمات
اعدها لها ما مشی یوما علی خفه جمل اما ما برح هم بمعنی ما زال
وهمچنین لن نبرح وما برحت وکذلک ما فتی وما تفتؤ ای ما تزال
واین را بی حرف نفی استعمال نکنند اما برح وانفک هر دو نه
اندرین معنی مستعمل است چنانک برح الخفا ای انکشف
وانفک الشیء عن الشیء ای انفصل وقوله تع تالله تفتؤ تذکر
ای ما تفتؤ فحذف ما واندرین سه لفظ اعنی برح وزال وانفک
لا درآورند وبدان معنی دعا خواهند چنانک لا زال زید سالما

ولا برح فلان مقصودا ولا انفك محمودا وگويند لا فتی برین
معنی و اما ما دام تا همی باشد ما درین موضع مصدر را خواهد
بود تقول اجلس ما دام زید منطلقا یعنی اجلس مدة دوام انطلاق
زید واین لفظ ما دام برین درست نیاید تا فعلی از پیش یاد
نکنند چنانک اجلس مثلا گویند ما دام زید منطلقا بر ابتدا
چنانک ما زال زید منطلقا ما تنی تفعل کذی کما تقول ما زال
تفعل همچنین ما بنی یفعل واصله من الونی والونی و هو الفتور
وگویند ما ونی جز در مستقبل مستعمل نیست درین معنی وقال
الشاعر فما ینون اذا طافوا الجهم حتی یکونون لبیت الله استارا
الباب الثانی فی غیر المتصرفه لیس فعلی است که
از وجز چهارده وجه ماضی مستعمل نیست چنانک لیس لیسا
لیسوا تا آخر فصل ونزدیک کردیی حرف است واصل
وی لا ایس بوده است وایس اسمی است هست را چون
نفی کنی لا ایس شود انگه همزه بیوکنند ندلیس شد العرب
ایتنی بکذی وکذا من ایس ولیس بیار فلان چیز از هست و

نیست ولیس بمعنی الا بود در استثنا گوی ذهب القوم لیس زیدا
بر آن معنی که لیس الذاهب زیدا ولیس بمعنی لا بود کقول
لبید انما یجزی الفتی لیس الجمل یعنی لا الجمل وتقول العرب
جاء القوم لیسک کما تقول غیرک ونیکوتر آن بود که گوی
لیس ایاک لیت ما اللیل شهر لا نری فیه عریبا لیس ایای
وایاک لا تخشی رقیبا ولم یقل لیسنی ولیسک ولو قال
لکان جایزا عسی فعلی است که تصرف او چون تصرف
لیس تصرف است وعسی را اسمی وخبری نباشد چنانک
کان را ولکن از خبر خاص در فعل مستقبل بود ودر موضع
نصب بود چنانک خبر کان تقول عسی زید ان یخرج
وعست هند ان تخرج ونشاید که گوی عسی زید خارجا
وتقدیر چنانک بود که گوی قارب زید الخروج فاما چون
گوی عسی ان یخرج زید تقدیر چنان بود که قرب خروج زید
وعسی ان تخرج هند ونشاید که گوی عست هند فاما قولهم
عسی الغویر ابؤسا اینجا عسی بمنزلت کان بود ودرست

ابد کی کوی کان الغویر ابوسا و نشاید که کوی کان زید خرجا
و تصریف عسی چون تصریف سعی بود تقول عسی عسیا
عسوا عست عستا عسین تا آخر فصل و عسی بکسر السین لغة
وقرانافع فهل عسیتم ان تولیتم و روا بود ان بیوکنی از خبر
عسی چنانک شاعر کوید عسی فرج یاتی به الله انه له کل یوم فی
خلیقة امر کاد خواست که باشد و نبود اما کاد نخواست که
باشد و بود و در معنی همچون عسی خواهد بود الا کی این را مستقبل
مستعمل است چون یکاد یکادان یکادون تا آخر فصل
و کاد در معنی قرب تمام تر از عسی بود در ماضی کوی کدت
و کردهی کویند کدت و مصدر کود او مکادة در هر دو لغت
و خبر کاد چون خبر عسی خواهد بود مختص بفعل مستقبل کوی
کاد زید یخرج و روا بود کی آن در آری تشبیها بعسی چنانک
اندر عسی بیوکنی تشبیها بکاد و اصل آنست کی آن خبر
عسی بود و اندر خبر کاد نبود کرب همچون کاد بود اندر معنی
قرب تقول کرب زید یفعل کذی و روا بود کرب زید

یفعل کذی و روا بود کرب زید ان یفعل چنانک عسی زید ان یخرج
ان یفعل چنانک عسی زید ان یفعل و نیکوتر ان بود کی کرب
زید یفعل و کرب مستقبل دارد چنانک کاد کوی کرب
یکرب کربا الا کی اندرین معنی جز لفظ ماضی مستعمل نیست
نکویند یکرب یفعل چنانک کویند یکاد یفعل و همچنین
اوشک زید ان یخرج و روا بود کی کوی اوشک زید
یخرج و ازین کلمه ماضی و مستقبل در معنی قرب مستعمل است
کویند یوشک ان یخرج زید و یوشک زید یخرج نشاید کی
کوی کادان یخرج زید این چهار را یعنی عسی و کاد و کرب و اوشک
افعال مقاربه کویند فصل نعم کلمه است موضوع
مدح را و بئس ذم را و نه دو اندرین معنی مقصور اند بر ماضی
چنانک نعم الرجل زید و بئس الصاحب عمرو و نکویند ینعم
و نه یبس بدین معنی و اما نعم نه اندرین موضع مستقبل و ماضی
و امر و نهی و فاعل مستعمل است و نعم اندر اصل نعم بود
و همچنین بئس بئس انکه تخفیف کردند و حرکت عین فعل

با فاعل بر وند نعم وبئس شد مذكر ومؤنث را بر يك لفظ كوي
چنانك نعم الرجل ونعم المراة ور وا بوكي مؤنث را نعمت
وبئست كوي واند ر نعم چهار لغت است نعم بفتح النون
وكسر العين وهو الاصل نعم بكسر النون والعين تبع الكسرة
الكسرة پس نعم كسره عين بيوكني وكسرت نون بكذاري
كوي نعم چهارم كسرت عين بيوكني وفتح نون بكذاري كوي
نعم چون ما در آري كوي نعما ور وا بود نعما ونعما عين ساكن
وتقول غسلت غسلا نعما ودققت دقا نعما ويجوز نعما
ونعما وهما بغير تنوين في اللغتين وهمچنين ما در آرند بئس
قال الله تع بئسما اشتروا به انفسهم بيا ومثل بئس يستعمل في
ذم يقول ساء الرجل زيد كما تقول بئس الرجل زيد قال
الله تع ساء مثل القوم وتقديره ساء مثلا مثل القوم طفق
يفعل كذا اندر ايستاد ميكرد فلان كار يقال طفق
يطفق طفقا وفاعل ازوي معروف نيست ولفظ مستقبل
نيافته اند واخفش كويد طفق يطفق طفوقا روا

روايت است ولفظها ديكر است هم برين معني مستعمل چون
جعل واخذ وقعد وهب وانشا وعلق يقال اخذ يفعل
كذي وكذلك الباقي وبر فعل مستقبل در ايد قوله تعالى
وطفقا يخصفان وقال وطفق مسحا اي طفق يمسح مسحا واز ماضي
بنا كنند نه كويند يجعل يفعل كذا الباب الثالث
في الافعال الامرية تعال تعاليا تعالوا ومؤنث را تعالي تعاليا
تعالين واين لفظ امر است از تعالى يتعالى تعاليا وهو الارتفاع
واينجا نهي نكنند نكويند لا تتعالى واصل اين كلمة انست بر بالاي
تعالى تعالى اي ارتفع پس بمنزله هلم معني بيا تا اكر كسي بر بالاي
بود درست ايد كي كوي تعالى اي فرواي پس ازان كه اصل
آن بود كي براي وامر مغايبه نيايد ازوي وچون كويند تر ا
تعالى جواب آن باشد كه كوي الي اي شي اتعالى بچه چيزي
ايم والي كم اتعالى تا چند بيايم ويجوز تعاليت بيامدم تات
بيار نو حر د هات هاتيا هاتوا هاتي مؤنث را هاتيا هاتين قال الفراء
ولم نسمع في الاثنين انما يقال في الواحد والجمع ونهي نكنند

ازینجا و بگویند هاتیت بیاور دم و یقال هاتِ لا هاتیت قال
الخلیل اصل هات آت است من اتی یؤتی فقلبت الهمزة
هاء هب انکار هبوتی انکار رید مرا هبنی انکار تو مرد مرا هبنی
انکار توزن مرا جزام ازینجا مستعمل نیست و یتعدی الی مفعولین
هب زیدا منطلقا معناه احسبه منطلقا و یقال هبنی
فعلت کذی و لا یقال هب انی قال الشاعر هبونی امرا
منکم اضل بعیره له ذمة ان الذمام کبیر دع دست بدار
قال الشاعر دع عنک نهبا صیح فی حجراته و ماضی ازوی
مستعمل نیست اما وجوه مستقبل مستعمل است چون یدع
یدعان یدعون تدع تدعان تدعن و منه قول ابی الحجلس
نجلا فقالها و یروی بحمل اقبالها و چون گویند دع
بدست بدار جواب آن باشد که گوی ترکته و نگوی ودعته
و همچنین از وی فاعل و مفعول بنا نکنند و در مختار سخن و اگر
چیزی ازین وجوه شاعر ارتکاب کند ضرورت را
روا بود قال الشاعر لیت شعری عن خلیلی ما الذی غاله

فی الحب حتی ودعه و قال خفاف بن ندبه اذا ما استحمت
ارضه من سمایه جری وهو مودوع و واعد مصدق ای
اذا ابتلت قوایمه من صبابان عرق اعالیه بجری و یسرع
کانه قد ترک یستحم و واعد مصدق ای و بعد جریا صادقا
یصف فرسه ذر مثل دع فی المعنی و فی جمیع الاحکام الا
ان اصله من وذره یذره علی وسعه یسعه و لا یقال منه ایضا
واذر و لا موذور و لکن یقال ترکه و تارک و متروک فی افعال

الباب الرابع فی افعال متفرقه ینبغی باید

و نیز و لا ینبغی نباید و نیز و یقال انبغی لک ان تفعل
کذی ای طاوعک و هو لازم بغی یقال بغیته فانبغی کما یقال
کسرته فانکسر و قوله تع و هب لی ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی
ای لا یصلح و ازین دو کلمه بیش ازین دو لفظ مستعمل
نیست سقط فی یده پشیمان شد بود سقط فی ید مع فی
یدها فی ایدیهم قال الله تع و لما سقط فی ایدیهم قال الفراء یجوز
اسقط و سقط اجود و اکثر قال الاخفش و قرا بعضهم سقط

في ايديهم كانه اضمر الندم يعني سقط الندم في ايديهم قال ابو عمرو
واحمد بن يحيى لا يقال اسقط بالالف علي ما لم يسم فاعله
خيل اليه بدو جنان نمودند يخيل اليه بدو جنان مي نمايند
انه كذا وكذا قال اسرتع تخيل اليه من سحرهم يعني الخيال
والعصي واصله من الاخيل وهو طاير يتلون الوانا ومنه
خيل شتبه غنيت باو كذا تيمار داشتم فلان كار را يقال
غنيت بحاجتك اعني بها غناية فاما معنى اين كه عوام معنى
كويند خطا است وچون امر كني كوي لتعن بحاجتي وغنيت
لغة يقال غنيت به اعني فانا عان قال الراجز عان باولاها
طويل الشغل له حفيران واي نبل يصيف صايدا اي سو معنى
باول صيد ارايتك زيدا بمعنى ارايت زيدا ديدي
زيد را وكاف را هيچ محل نباشد از اعراب ودورا
ارايتكما وارايتكم بمنزلت ارايتم مونث را ارايتك
ارايتكما ارايتكن اري بنداريم ما اري نبنداريم وهمانا
الرؤية ويقول رؤيت زيدا فاضلا وفي الحديث ثم خطب

فروي انه لم يسمع النسا فاتاهن ووعظهن وقرى وترى الناس
سكاري وتقول روبتك قايما اي ظننتك قال الازهري
يحتمل ان يكون رويت من المقلوب الاصل فيه اريت
واخرت الهمزة لا تبل باك مدار لا ابالي باك ندارم
والاصل لا تبال ولم ابل واصله لم ابال فحذفوا الالف تخفيفا
وقالوا الا تبل كما قالوا لا ادر وما تر وهم حين با از مصدر
بيوكنند كويند ما باليته بالة والاصل بالية مثل عافية
ويقال لا اباليه ولا ابالي به ولا ابالي منه لا ادري ندانم
ما يدريني چه دانم ما يدريك وكا ادريك تو چه داني لا دريت
ددانيا ويقول العرب لا دريت ولا ايتليت معناه ددانيا
ومتوانيا من الوث الشي اي استطعته وقال بعضهم لا دريت
ولا ائتليت والاصل تلوت معناه ددانيا وحو انيا تاندانى
تحولت الواو الي الياء ليزدوج الكلام تنح عني دور شو از من
واعل عني مثله في المعني وعال عن ثوبي برخيز از جامه من
تحا شيته وا يك سوي شدم از وي واصله من الحشا وهو

الناحية

طالما انتظرتك دير ست تا چشم ميمي دارم قال الشاعر ان امس

شيخا كبيرا فطالما عمرت ولكن ارى العمر ينفع اي طال عمري

وابن جني كويد طالما يك كلمه است وذلك ان ما دخلت على

طال مصلحة لها للفعل اي اكر ما نبودي نشايستي كي طال بر فعل

در آمدي ونه كفتندي طال انتظرتك ونه طال عمرت

ما در آمد وفعل را مصدر كرداني اي طال انتظاري وطال عمري

فلما اختلطت به معنى وتقديرا اختلطت به خطا وتصور را

يعني كه طالما بيوسته بايد نبشت وهمچنين قلما ومعناه اندك

بود وكم بود قال الشاعر فقلت لها لا تنكريني فقلما يسود

الفتى حتى يشيب ويصلعا وكويند قل رجل يفعل كذى الا

زيد ومعناه ما يفعل كذي الا زيد وروا بود كي ما در ارند

از بهر ان تا قل را از طلب فاعل باز دارد وبجوز ان يكون

في البيت في تقدير المصدر كانه قال قل سيادة الفتى

حق لك ان تفعل كذا سزد كي چنين كني وكذالك حق

عليك وحققت ان تفعل كذي وحقيق ان تفعل كذا وچون

خواهي كه نفي كني كوي ما كان يحقك ان تفعل كذي نبايستي كه

تو چنين كردي ابيت اللعن يعني كاري كه مستحق نفرين

باشي واين لفظ تحيت جاهليت بوده است چون

ملوك را خطاب كردندي ومنه قول الشاعر ابيت اللعن

ان سكاب علق نفيس لا تعار ولا بياع معناه

ابيت ان تاتي من الامور ما تلعن عليه كفى بس كفاني

بس مرا كفاك بس ترا كفاك درهم اي حسبك درهم وكفى

زيد ناصرا الك بسنده است زيد ياري ترا وبا در ارند

بر فاعل تا كبد را كويند كفى بزيد ناصرا اي اكتف به ناصرا

وقوله تعالى وكفى بربك هاديا ونصيرا اي كفى ربك هاديا

ولا يستعمل في هذا المعنى غير هذه اللغات اعنى كفى

وما در بود كي اين با بر مفعول در ايد چنانك فكفى بنا فضلا

على من غيرنا حب النبي محمد ايانا اي كفانا وچنانك متنبي

كويد كفى بجسمي نحولا انني رجل اي كفى جسمي وكفى بك داء

اي كفاك وچون كفى بمعنى حسب باشد يك مفعول اقتضا

کند چنانک کفاک درهم و چون بمعنی کفایت کردن بود
دو مفعول خواهد کوی کفیت زیدا القیام کفایت
کردم زید را بر پای خواستن قال الله تع وکفی الله المؤمنین
القتال **القسم الثالث فی الحروف** بدانک
حروف بر دو قسم است یکی حروف معانی و دیگر حروف
معجم و حروف سه قسمت است یکی بر اسما دراید و دیگر
بر افعال درآید و سیم بر هر دو **الباب الاول**
فی الحروف الجارة للاسماء الباء باالصاق را بود تقول
مررت به بکذشتم بدو کانک الصقت مرورک به و
استعانت را بود تقول قطعت بالسکین وبمعنی فی
بود ما بالدار احد ای فی الدار و بمعنی مع بود اشتریت
الدار بالاتها ای مع الاتها من ابتداء غایت را بود کوی
سرت من بغداد الی الکوفة و تبعیض را بود اخذت من
المال ای بعضه و بیان را بود چنانک عشرون من الدراهم
الی انتهاء غایت را بود در برابر من کوی سرت من البصرة

من البصرة الی المدینة و بمعنی مع چنانک الذود الی الذود ابل
ای مع الذود قال الله تع من انصاری الی الله ای مع
الله و تقول الیک عنی دور شو از من و سوم ما یوضع موضع
اللام مثل علیک زیدا ای خذه وقد مر قبل فی ده معنی فی
تضمن را باشد چنانک زید فی الدار والمال فی الکیس و
بمعنی علی بود قال الله تع ولاصلبنکم فی جذوع النخل ای علی
النخل و اصلها فی الحقیقة لاشتمال اللام لام ملک را بود کوی
المال لزید و اختصاص را بود کوی الجل للدابة و تعلیل را بود
جئتک لفضلک و نیز وجوه دیگر دارد کفته اید در باب حروف
معجم رب چند او معناها التقلیل کقولک رب رجل لقیته
کانک قلت لمخاطبک لا تنکر ان اکون قد لقیت واحدا
من الرجال و چون بر وی در آری بمعنی اندکی پیدا شود
قال ابو تمام عسی وطن یدنو ابهم ولعلما و ان تعتب الایام
فیهم فربما ارادان اعتاب الایام قد یقع فیهم قلیلا و فی رب
لغات رُبَ و رُبّ و رُبْ و تلحق الها فیقال رُبَه

وربه للمؤنث علي ورو معناها الاستعلاء تقول زيد علي
السطح والمال علي زيد بمعني مع باشد تقول هو علي صغر سنه
اي مع صغر سنه وقال فلو سالت سراة الحي سلمي علي ان قد تلون
بي زماني اي مع تلون الزمان بي عن از و معناها المجاوزة
تقول رميت عن القوس اي تير بكدرانيدم از كمان الكاف
كاف تشبيه را بود كوي زيد كعمرو زيد چون عمرو است و شبهه
منذ ومذ از و وهما لابتداء الغاية في الزمان ومرد و خفض
كنند اسم را چنانك منذ يوم ومذ شهر وقد جري ذكرهما حتي
تا و بي حرف جر كالي تقول سهرت حتي الصباح اي الي
قال الله تع بي حتي مطلع الفجر ويكون حرفا يبتدأ ما بعده
كهل و بل ولولا وچون چنين باشد عامل نباشد وقال فما زالت
القتلي تمج دماها بدجلة حتي ماء دجلة اشكل واو القسم تجر ما بعدها
كوي والله لاضربن چنانك كوي بالله لاضربن واندرين
موضع بدل باشد از با تا القسم چنانك كوي تالله دين
تا بدلست از واو چنانك واو از با حاشا مكر حرف است

نزديك سيبويه وفيه معني الاستثناء تقول جاء القوم حاشا
زيدٍ وعند المبرد تكون فعلا وچون فعل بود نصب كند چنانك
جاء القوم حاشا زيدا تقول حاشاك وحاشا لك وتقول
حاشا الله وحاش لله اي معاذ الله خلا وعدا جر حرف اند
نزديك قومي وفعل اند نزديك ديگران چون جر بديشان خفض
كني حرف باشد وچون نصب كني فعل تقول جاء القوم
خلا عمرو وعدا بكر وخلا عمرا وعدا بكرا والاكثر فيهما ان يكونا
فعلين وچون ما بديشان بپيوندي جز فعل نباشد و نصب
كند لابد **الباب الثاني** في الحروف الناصبة لها
انّ بدرستي انّي وانّي وانّني وانّني بدرستي كه من انا
وانّا وانّنا وانّنا بدرستي كه ما واين حرفي است كي تاكيد
فايده دهد چنانك ان زيدا قايم وچون ما بروي دراري تاكيد
زياده شود ومتضمن شود معني قصر وحصر چنانك كوي
انما زيد قايم فكانك نفيت عنه كل فعل الا القيام في تلك
الحال قال الله تع انما الصدقات للفقراء والمساكين الي اخر الاية

يعني صدقة مقصور است برين قوم كي مذكوراند اندرين
آيه وهمچنين انّما وحكم اين هردو حرف اعني انّ وانّ در نحو
مستقصي ببايد وقد يكون انّ بمعني نعم قال الشاعر ويقلن
شيبٌ قد علاك وقد كبرتَ فقلتُ انّه ويكون انّ بمعني
لعل تقول العرب ايت السوق انك تشتري لنا شيأ
علي معني لعلك قال الله تع وما يشعركم انها قيل معناه لعلها وقري
وما يشعركم لعلها اذا جاءت لا يؤمنون كأنّ گويي كأنّي
وكأنّني گويي كه من كأنّا وكأنّنا گويي كه ما واصل كأنّ آنست كه
گويي انّ زيدا كالاسد كاف مقدم گردانيدند وهمزه
مفتوح كردند وهردو يك كلمه گشت گفتند كأنّ زيدا الاسدُ
وچون مخفف گرداني هم بر اسم درايد وهم بر فعل چنانك
گويي كأن زيد اسد وكأن قد خرج زيدٌ روا بود كه مخفف
را عمل دهي هم چنانك مثقل را گويي كأنْ زيدا قال الشاعر
وصدرٍ حسن النحر كأنْ ثدييه حقّان ويروي كأنْ ثدياه
لكن بيك لكني ولكنني بيك من لكنا ولكننا ومعناها الاستدراك

چنانك گويي ما جاءني زيد لكن عمرا حاضر وچون مخفف گرداني
بر فعل درآيد چنانك ما خرج زيد ولكن خرج عمرو واندرين
ضرورت شعر نون بيوكنند كقوله ولكِ
اسقني ان كان ماؤك ذا فضل واين ازجمله حروف عطف
شمرند چنانك ما جاءني زيد لكن عمرو وما رايت زيدا لكن
عمرا وما مررت بزيد لكن عمرٍو وليت كاشكي ليتني
وليتني كاشكي من ويجوز ليت انّي وليت انا وليتك وليت
انك قال الشاعر يا ليت انّي وسبيعا في غنم ونخرج
منا فوق كرانٍ اجمّ واين كلمه تميم را بود تقول ليت زيدا
شاخصٌ وگروهي از عرب گويند ليت عمرا شاخصا
هردو اسم را نصب كنند چنانك ظننت زيدا شاخصا
لعل بكسر لعلي ولعلني بكسر من لعلنا ولعلنا اين كلمه را كلمه رجا وطمع
گويند لعلك تزورنا بود كه زيارت كني ما را وقد يكون
لعل بمعني كي قال الله تع لعلكم تهتدون يريد لكي تهتدوا
واصل لعل علّ واللام الاولي زايد قال الشاعر يقول

انا نبس عل مجنون عام سنلوا قلت اني لما بيا يغال علک
ولعلک تفعل کذي وبعض بني تميم يقول لغن بمعني لعل
بالغين المعجمة والنون تقول لغني اي لعلي وكذلك
لعنّ بمعني لعلّ قال الفرزدق قفا يا صاحبيّ لنا لعننا نري
الوصات اوانر الخيام اين شش حرف است كه اسم را
نصب كنند وخبر را رفع كنند وچون ما در آرند بريشان
از عمل باز دارد چنانک كوي كانّ زيدا اسدٌ چون ما در اري
كوي كانما زيدٌ اسدٌ مكر ليت وآن يكي روا دارند نصب
كند اكرچه ما در ارند چنانک انما زيدا قايم وليتما عمرا ذاهب
قال الشاعر النابغة قالت الا ليتما هذا الحمام لنا الى حمامتنا
ونصفه فقد واين ما درين دو موضع زايده كويند واندر باقي
اين حرفها كافه **فصل** في الحروف التي تنصب
الاسم فقط وهي سبعة الاول الواو بمعني مع چنانک استوي
الماء والخشبة دوم الا در استثنا چنانک جاء القوم
الا زيدا سيم يا در ندا چنانک يا عبد الله ويا رجلا صالحا

ويا خيرا من زيد فهذه ثلثه وتمام السبعة اخوات يا وهي اربع
ايا وهيا واي والهمزة فهذه سبعةٌ دو حرف است كه
اسم خود را رفع كند وخبر را نصب كند يكي ما در نفي وبر معرفه
ونكره در آيد نحو ما زيد خارجا وما رجل قايما ومعنا ما معني ليس
ودوم لا بمعني ليس ويدخل علي النكرة خاصة چنانک
كوي لا رجل افضل منک **فصل** وما در چهار
موضع حرف بود يكي ما نفي چنانک ما زيد قايما وما فعلت كذي
ودوم چون بمعني مصدر بود چنانک بلغني ما فعلت اي فعلک
وسيم ما كافه چنانک انما زيد اسدٌ وچهارم ما زايده چنانک
فبما رحمة اي فبرحمة ودر شش موضع اسم بود چنانک
كذشت پيش ازين

الباب الثالث

في نواصب الفعل المستقبل ان كما تقول احب ان تقوم مي خواهم
كه برخيزي وآن فعل كه اين حرف بروي در آرند در تقدير
مصدري بود اي احب قيامک وتدخل في الكلام زايدة
نحو قوله تع ولما ان جاءت رسلنا لوطا وبمعني اي نيز
بود

جنانک ان امنوا واصبروا والمعنی ای امنوا الن نه ولن نیز فعل
مستقبل را نصب کند جنانک لن یقوم زید بر نمی خیزد
زید واین جواب سیقوم زید بود کی تا تقول جنانک کی
تعطینی ولا وما بروی در آرند وهم نصب کند جنانک جنانک
کیلا تخرج وکیما تخرج قال الله تع کیلا یکون دولة قال الشاعر
کیما تعز وتخدما ویا بو کنند از کیما کرددو ونصب کنند کما صح
جنانک بکیما قال الشاعر اسمع حدیثا کما یوما تحدثه عن ظهر
غیب اذا ما سایل سالا اذا انکه این نیز فعل مستقبل را نصب
کنند جنانک کوی انا اتیک فیقال لک اذا اکرمک واین کلمه
متضمن است جواب وجزا او وقت باشد کی لغو باشد
وهیچ عمل نکند این چهار حرف است که این نوع فعل را
نصب کند بنفس خویش وپنج حرف دیگر است که
هم نصب کند ولکن باضمار ان حتی تقول سرت حتی
ادخلها دوم واو جمع جنانک لا تاکل السمک وتشرب اللبن
ای لا تجمع بینهما سدیکر او بقول الا لزمنک او تعطینی حقی المعنی

ان او الی ان تعطینی حقی جهارم لام تقول جئتک لتکرمنی ویجوز
اظهار ان ما هنا پنجم فا در جواب شش چیز چون امر جنانک
زرنی فاکرمک ونهی لا تشتمنی فاضربک واستفهام این
بیتک فازورک ونفی وما تاتینا فتحدثنا وتمنی لیت لی مالا
فانفق وعرض الا تنزل فتصیب بنا فتوح این جمله منصوب
باشد باضمار ان وروا بود کی آن حذف کنی وعمل وی
بکذاری جنانک شاعر کوید الا ایهذا الزاجری احضر الوغی
قال اشهد اللذات هل انت مخلدی الباب الثالث الرابع
فی الجوازم للافعال الجوازم للافعال خمس وهی لم نقول
لم یضرب زید لفظ مستقبل ومعنی ماضی ولما جواب قد فعل وسوه
کویند قد رکب الامیر وکوی در جواب لما یرکب ولما درین موضع
حرف باشد جنانک سالتک بالله لما فعلت ومعناه الا فعلت
وتقول بالله لما قمت عنا ای الا قمت عنا قال الله تع ان کل
نفس لما علیها حافظ المعنی ما کل نفس الا علیها حافظ
وقال ان کل الا کذب الرسل وقرا عبد الله ان کل لما کذب الرسل

واللام في الامر نحو ليضرب زيد وتختص بالامر الغايب في الاكثر
الشايع وقد تجيء في المخاطبة كقراءة من قرأ فبذلك
فلتفرحوا بالتاء وان في الشرط والجزاء نحو ان تخرج اخرج
وكذلك جواب الستة التي تقدم ذكرها اذا كان بغير الفاء
مثل زرني اكرمك الا النفي وكذلك الباقي **فصل**
وروا باشد شاعر را كي لام امر بيوكند وفعل را جزم كند چنانك
كويد قلت لبواب لديه دارها تيذن فاني حموها وجارها
اي ليتذن والاصل لتاذن من اذن ياذن واين بر لغت
بني اسد بود كي ايشان اول فعل مستقبل را مكسور كردانند
چنانك كويند انا اِعلم ونحن نِعلم وانت تِعلم ونكويند يعلم
واين در باب فعل يفعل روا دارند **فصل** ومن
الاسماء ما يجزم نحو من وما واي واين وايما ومتى ومتما ومهما
واني واذما وحيثما وقد مرّ ذكرها **الباب الخامس**
في الحروف العاطفة وهي تسعة عند قوم وعشرة عند الاخرين
الواو وهي للجمع تقول اشترك زيد وعمرو وضربت عمرا

وبكرا اي جمعت في الضرب بينهما والفاء وهي للتعقيب نحو ضربت
زيدا فعمرا او سرت فدخلت وثم بس وهي للتراخي والمهلة
ضربت زيدا ثم عمرا وتا در فزايند كويند ثمت كما يقال
رب وربت ومنه قول الشاعر ولقد امر على اللئيم يسبني
ومضيت ثمت قلت لا يعنيني واو وهي للشك تقول
جاءني زيد او عمرو وللتخيير نحو اضرب زيدا او عمرا
وام وهي عديلة الف الاستفهام نحو ازيد عندك ام
عمرو ولا وهي للنفي بعد الاثبات نحو جاءني زيد لا عمرو واندرين
ميان سخن زيادت افتد چنانك في بير لا حور سرى وفي التنزيل
لئلا يعلم اهل الكتاب اي ليعلم ولا زايدة وتا در افزايند كويند
لات در موضع لا قال الله تع فنادوا ولات حين مناص وقال
الشاعر طلبوا صلحنا ولات اوان فاجبنا ان ليس حين بقاء
خفض اوانا بلات واين مذهب كروهي است از عرب
وبل وهي للاضراب عن الشيء تقول جاءني زيد بل عمرو وما رايت
بكرا بل خالدا ولكن وهي للاستدراك بعد النفي تقول ما جاءني

زيد لكن عمرو وحتى وهي للغاية في التعظيم او التحقير بقول ضربت
القوم حتى زيدا وقدم الحاج حتى المشاة واما وهي مما يختلف
فيه الباب السادس في الادغام ادغام
در آوردن حرفي بود در حرفي مانند او واصله من ادغمت
الفرس اللجام اي ادخلته في فيه وادغام اندر اسم وفعل
وحرف بود هر جاي كه دو حرف از يك جنس باشد يا قريبي
المخرج باشد ادغام روا باشد چنانك السم والعم در اسما
وعد وند در افعال ورب وثم در حروف وباشد كي دو حرف
از يك جنس فرا هم رسد وادغام نكنند نگاه داشت
بنا را چنانك سبب وقصص يا از بهر الحاق را چنانك قعدد
ومهدد تا ملحق باشد ببرقع وجعفر وچنانك جلبب واسحنكك
تا ملحق شود بدحرج واحرنجم فصل وادغام بر دو
وجه است ادغام مثلين وادغام قريبين ومثلين بر دو
وجه است متصل چون سد وحر وعد ومد ومنفصل
چون جعل لكم ووقع علي الارض وقريبين هم بر دو وجه است

يكي متصل چون وطد وعتد واين را ادغام نكنند تا ملتبس نگردد
بمضاعف مثاله سوا الاكثر وديگر منفصل چون احبس
زيدا او انقد ذلك ومتقاربين را قوت مثلين متماثلين
نباشد فصل في عدد الحروف ومخارجها حروف
معجم بيست ونه است ومخارج ان برين ترتيب
است الهمزة والالف والهاء والعين والحاء والغين والخاء
فهذه الستة حلقية القاف والكاف لهويتان الجيم
والشين والياء والضاد شجرية اللام والراء والنون
ذولقية الطاء والدال والتاء نطعية الصاد والزاء والسين
اسلية الظاء والذال والثاء لثوية الفاء والباء والميم
والواو شفهية فهذه وانتهاء عند سيبويه فصل
واين حروف دو قسم كرده يكي را مجهور گويند وديگر را
مهموس مجهور از جهر است بمعني اظهار واين
انرا گويند كي نفس گوينده اورا اشكارا كند ومهموس
از همس است ومعناه الاخفاء واين انرا گويند كه نفس

کویند انرا بیو شد واین بامتحان حروف بتوان دانست
اما حروف مجهوره نوزده حرفست الهمزة والالف والعین
والغین والقاف والجیم والیاء والضاد واللام والنون
والنون والراء والطاء والدال والزاء والظاء والذال
والباء والمیم والواو وجمعها فی اللفظ ظل قو ربض اذ غزا
جند مطیع وباقی حروف را مهموس کویند وآن ده حرفست
حثه شخص فسکت **فصل** حروف اطباق چهار است
صاد وضاد وطا وظا وحروف ذلاقه شش است
لام ورا والنون وفا وبا ومیم وجمعها قولک مر بنفل
وحروف زیادة ده است وجمعها قولک الیوم تنساه
وحروف مد ولین الف وواو ویا را کویند حروف استقبال
چهار است وجمعها قولک اتین دو حرفست که ازاد غام
نکند البته یکی همزه ودیکر الف وهشت حرف است که
اندر پارسی نباشد صاد وضاد وطا وظا وعین وقاف
وثا وحا ویک حرفست که اورا جز در زبان عرب نباشد

وان ضاد است **فصل** فی الحروف التی
تتغیر عند من تاء الافتعال ولهن الصاد چنانک اصطحب
من الصحبة والاصل اصتحب وهمچنین اصطبر من الصبر ودیکر
ضاد چون اضطرب واضطر وطا چون اطلب واطلع
وظا چون اظلم واظن من الظلم والظن والدال ادرع
والدعی ودال چون اذخر واذکر من الذخر والذکر زا چون
ازدجر وازدرع من الزجر والزرع وثا چون اثغر چون
واثار من الثار والثغر وکروهی از عرب غلبه حرف اصلی
را نهند کویند اثغر واذکر وازجر واضرب واصبر واطلم
فصل تاء تفعل وتفاعل بکردد نیز چون تدثر
وتذکر وتطهر وتزمل وتسمع وتشقق وتثاقل وتظاهر
تاء تفعل وتفاعل را از حرف کردانند که فا فعل از ان جنس
باشد چنانک تدثر تا را دال کردانند دو دال فراهم
رسد ادغام کنند دال اول با حرف دیکر که باشد
ساکن شود الف وصل در ارند افعل واففاعل کردد

قال الله تع يا ايها المدثر وقال الله تع حتى اذا اداركوا فيها
وقال اثاقلتم وادغام واظهار هردو مذهب عرب است
واصل اظهار است وادغام فرع است واندرين
سخن بسيار است اين قدر كفايت **الباب السابع**
في الامالة اماله ان بود كي الف راسوي يا جنباني
يا فتحه راسوي كسرت جنانك حامد را حامد كرداني ومكه را
مكه كرداني وتفخيم ضد اين بود وسو ترك الاماله وهردو
بر مذهب عربست واصل تفخيم است واماله فرع است
واسبابي كه موجب اماله است شش بر ايد اول كسرت
بس از الف جون كسرت ميم اندر جامد دوم يا بيش
از الف جنانك شيبان وغيلان سيم الف منقلبه
از يا جون سعي ورمي وحكم الف منقلبه از واو همجون
غزا ودعا بر طريق تشبيه واصل منقلبه از يا است
جهارم الفي كي بمنزلت الف منقلبه بود جون حبلي
وبشري بنجم الفي كه ما قبل ان در بعض از احوال منكسر كردد

جون خاف وغاب كه حكايت كند از خود كوي خفت
وغبت ششم كسرتي كه نه بيش از الف بود حرفي
جنانك كتاب وعماد انكاه روا بود كه با و دال را اماله
كني براي امالت تا وميم ورحال وقف جنانك كويي
كتبت كتابا ورايت عمادا اين را اماله لاماله كويند
فصل حرفي كه از امالت باز دارد هفت
است صاد وضاد وطا وظا وغين وخا وقاف واين را
حروف موانع كويند وحروف استعلائيه كويند نشايد كي
الف صالح وضارب وطارق وظالم وغانم وخالد
وقاسم را امالت كني از بهر اين حروف وهمجنين را
مفتوحه مانع بود جون در اول كلمه بود جنانك راشد وراقد
وجون مضموم بود هم مانع بود اكرجه از بس الف بود
جنانك حمار كي وهمجنين جون مفتوح بود جنانك رايت
حمارا واماله را شرح بسيار است اين قدر كفايتست
الباب الثامن في حروف مفرده غير عاملة

لو اگر و معناها امتناع الثاني لامتناع الاول و حقها ان يليها
الفعل تقول لو زرتني لاکرمتک و روا بود کی باسم درآید
بر تقدیر و نیت تاخیر قال الله تع قل لو انتم تملکون خزاين
علي تقدير لو تملکون انتم و کذلک لو ذات سوار لطمتني
و تقديره لو لطمتني ذات سوار لانها تطلب الفعل و لا بد لها
من جواب مظهر او مضمر و جواب او بلام بود و نه بلام نیز
بود قال الله تع لو نشاء لجعلناه حطاما و قال لو نشاء لجعلناه
اجاجا لولا معناها امتناع الشيء لوجود غيره تقول لولا زيد
لاکرمتک و حقها ان يليها الاسم چنانک لولا زيد لولا انت
و روا بود که گوي لولاک و الاول افصح قال الله تع لولا انتم
لکنا مؤمنين و لولا بمعني هلا بود و تحضيض فايده دهد
و بر فعل درآید و جواب نخواهد و همچنين لوما و الا و معني جمله
آن بود که چرا نه قال الله تع لولا ارسلت الينا رسولا
و لو ما تاتينا بالملايکه المعني هلا قد کلمه تاکيد و تدخل علي الفعل
خاصة ماضيا کان او مستقبلا قال الله تع قد سمع الله و قال

قد يعلم الله و يقرب الماضي من الحال چنانک گوي رايت زيدا
قد عزم علي الخروج اي رايته عازما عليه و اين جواب آن
بود که گويد لما به نجاي چنانک کسي گويد ان الامير لما يركب
تو گوي قد رکب و قد باشد بمعني ربما قال الشاعر
قد اترک القران مصفرا انامله کانه اثوابه مجت بفرصاد
اي ربما اترک و يطرحون ما بعدها لدلالة ما تقدم عليها
سوف زود کلمه معناه التنفيس و التاخير تقول سوفته
اي اخرت امره و قلت له سوف افعل و خاص بر فعل
مستقبل درآید و همچنين سين و تخلصان الفعل للاستقبال
و فا بيفکنند گويند سو افعل و گروهي گفته اند اصل اندر
سافعل سوف افعل بود واو و فا بيفکندند سافعل
شد و هذا اقل مهلة من سوف کلا کلمة ردع و زجر و يکون
ردا لما تقدم و آمدن وي در سخن نفي را بود يا نهي را و اندر
قران بر دو معني بود يکي رد سخن پيشين را چنانک ام اتخذ
عند الرحمن عهدا کلا اي لم يتخذ ثم استانف فقال

سنکتب ما یقول و دیگر بمعنی حقا در اید جنانک کلا ان الانسان
لیطغی و روا بود بمعنی الا کی تنبیه را بود تقدیر کنی هلا کلمة
تحضیض و اصلها هل زیدت علیها لا و بر فعل در اید واکر
جای باسم در آید فعلی مضمر بود لابد جنانک تعدون عقر النیب
افضل مجدکم بنی ضوطرا لولا الکمی المقنطا و یروی لولا
وهی بمعنی هلا ای هلا تعدون الکمی ای عقر الکمی فحذف وتبدل
بها الهمزة فقال الا فعلت کذا هل کلمه استفهام وتدخل
علی الاسم والفعل ویکون بمعنی قد قال الله تع هل اتیک حدیث
الغاشیه ای قد اتیک وقال بعضهم الاصل فیها قد بدلالة
دخول ام علیها کقول احدهم ام هل کبیر بکی لم یقض عبرته اثر
الاحبة یوم البین مشکوم ای هل یکون رجل کبیر یبکی اذا
فارقته احبته مجزیا ومثابا علی بکائه علی فراق الاحبه وهل
بمعنی حرف جحد بود جنانک هل ینظرون الا تاویله معناه
ما ینظرون وبمعنی تمنی بود جنانک فهل لنا من شفعاء و بمعنی
تقدیر بود جنانک هل فی ذلک قسم لذی حجر و فرق

وفرق میان هل والف استفهام آنست که الف در جمله
مواضع استفهام در آید و هل نه در جایها مخصوص در اید

فصل فی کلمات التصدیق کلمه حرف تصدیق

جهار است نعم وبلی واجل و ای اما نعم تحقیق و تصدیق
سخنی باشد کی از بیش کذشته باشد اگر نفی بود واگر اثبات
جنانک کویند قام زید تو کوی نعم او کوید لم یقم زید تو کوی
نعم ونعم بکسر العین لغة بل اصلها بل الفی در افزودند
لیحسن السکوت علیها اگر بل بکذ اشتندی شنونده
منتظر بودی سخن دیگر را واین بر عقب نفی در آید جنانک
کوی الست اخی مخاطب جواب دهد کوید بلی قال الله تع
الست بربکم قالوا بلی وقال الله تع اولم تومن قال بلی
اجل معناها نعم واین مبنی است بر سکون اخفش کوید
اجل بهم نعم بود الا که او در تصدیق نیکوتر و نعم در استفهام
از اجل نیکوتر جون کویند تر انت تذهب تو کوی اجل
وجون کویند اتذهب کوی نعم ای کلمه یتقدم القسم

جنانک کوی ای والله قال الله تع ای وربی انه ومثله قل بلی
وربی لتبعثن وفرق میان ای ونعم آنست که نعم در قسم
وغیر آن استعمال کنند وای در قسم استعمال کنند از بهر
تاکید جا **فصل** ای مفتوحة الالف ساکنة الیاء
کلمة مفسرة وانچ از پس وی در اید بدل بود وروا بود که
مستانف بود جنانک کویند جاءنی اخوک ای زید ورایت
اخاک ای زیدا ومررت باخیک ای زید وروا بود که
نصب کنی بر اضمار فعل جنانک جاءنی اخوک ای زیدا
علی اضمار اعنی زیدا انکاه ای نایب باشد از ان فعل
فصل امالی بالامالة اصلها ان لا وما صلة
ومعناه اکر فلان کار نکنی باری جنین وجنین کن کما
تقول اخرج فاذا امتنع قلت امالی فتکلم قال الازهری
العوام یمیلون امالی امالة فاحشة وهو خطا اما مکسورة
الالف للتخییر تقول خذ اما هذا واما ذاک خواهی این کیر
وخواهی آن اما مفتوحة الالف للتخییر تقول اما زید فقایم

واما عمرو فقاعد قال الله تع فاما الیتیم فلا تقهر واما السایل
فلا تنهر قال الفراء من العرب من یجعل اما بمعنی ایما الشرطیة
ویبدل احدی المیمین یاء وانشد النابغة یا لیتما امنا شالت
نعامتها ای ایما الی جنة وایما الی نار یرید اما الی جنة واما
نارا اما والا سما اما ولا دخل علیهما الف الاستفهام وهو
افتتاح سخن را بود جنانک الا ان زیدا قد فعل کذا قال
الله تع الا انهم هم السفهاء قال ابن الفارس الهمزة
فی الا تنبیه للمخاطب ولا نفی لقوله تع انما نحن مصلحون
واما کلمة تحقیق اذا قلت اما ان فلانا کذا فمعناه
حقا انه کذا لا باس ای لا شدة وهو نصب بلای
النفی لقولک لا رجل والخبر محذوف اکتفاء بعلم المخاطب
فی المعنی لا باس علیک **الباب التاسع**
فیما یکون اسما وفعلا وحرفا او اسما وحرفا او فعلا وحرفا
فصل فیما یکون اسما وفعلا وحرفا منه
کلمة واحدة وهی علی اسم جنانک کوی اخذت الشیء

من علا فرا گرفتم فلان چیز از زبر شاعر گوید باتت تنوش
الحوض نوشا من علا وقال الآخر غدت من علیه تنفض الطل
بعد ما رأت حاجب الشمس استوی فیه فعا من علیه ای
من فوقه و فعل چنانک علی یعلو و حرف چنانک علی زید
درهم متقدمان بیش ازین کلمه بیاورده اند و روا بود که
فی را ازین نوع شمرند چنانک گویی زید فی الدار حرف
بود و چون گویی سمعت من فی زید اسم بود و چون مؤنث را
او مخاطبه کنی از وفی یفی گویی فی بعهدک بود و همچنین
لما چون ظرف بود اسم باشد چنانک زرته لما قدم
و چون بمعنی لم بود حرف بود چنانک لما یقم زید ای لم یقم
و چون تثنیه لم بود فعل باشد چنانک لم لما ای جمعا
فصل فیما یکون اسما و حرفا عن حرف جر چنانک
بلغنی عنک حدیث و اسم چنانک جلست من عن یمینه
ای من ناحیة یمینه وقال من عن یمین الحبیا نظرة قبل
من عن یمینی مرة و امامی منذ و مذ چون بدیشان اسم را

خفض کنی حرف باشد و چون رفع کنی اسم باشد مع چون
عین متحرک باشد اسم بود چنانک گویی زید مع عمرو
و حیث من معهم ای من عندهم و چون عین ساکن گردانی
حرف باشد تقول مع زید و معناهما فی الموضعین المصاحبة
الکاف کاف اسم بود چنانک زید کعمرو و زیادت باشد
چنانک لیس کمثله شیء وقال رؤبة لواحق الاقراب
فیها کالمقق یقول فیها مقق ای طول و حرف باشد چنانک
گویی جا الذی کزید و معناها فی جمیع المواضع التشبیه
فصل فیما یکون فعلا و حرفا خلا چون بدو اسم
را خفض کنی حرف بود چنانک جاء القوم خلا زید و چون
نصب کنی فعل بود چنانک جاء القوم خلا زیدا و همچنین
عدا زید و زیدا و مثلهما حاشا تقول جاء القوم حاشا
زیدا و زید چون خفض کنی حرف بود و چون نصب کنی
فعل بود و نیکوتر آنست که بحاشا خفض کنی و بخلا و عدا
نصب کنی **الباب العاشر** فی معانی حروف

المعجم الالف الف در حقیقت انرا کویند کی ساکن بود چون
الف قال و دعا و چون متحرک شد همزه کویند ولکن
همزه را الف می کویند بر طریق توسع چنانک کویند
الف وصل و الف قطع و الف استفهام و در حقیقت
همه همزه است الف بر [illegible] وجوه اید و انرا القاب است
الف وصل هذا ابنک و الف قطع هذا ابوک الف استفهام
أزیدٌ عندک و الف ندا أزیدُ اقبل و الف اصل نحو اسد
و الف بدل نحو احدٌ و الاصل وحد و الف تفضیل
زید افضل من عمرو و الف منقلبه قال و قلی و الف
ضمیر تثنیه و دلیل رفع رجلان و فرسان و الف ندبه وا زیداه
و دو الف را فاصله کویند یکی از پس واو جمع اید چون کفروا
و شکروا و دیکر الف اضربانّ در جمع مونث ان تا سه
نون بهم نیاید و الف تعویض دو جای باشد یکی عوض
از تنوین رایت زیدا چون وقف کنی و دیکر عوض
از نون خفیفه در وقف لنسفعا و الله فاحدا و این بسیار است

بدین کفایت باید کرد با نیز بر وجوه است با الصاق مررت
به و با اضافت نیز کویند و با استعانت کتبت بالقلم
و با تعدیه ذهبت به و با زیاده بحسبک درهم قال
الله تع تلقون الیهم بالمودة و با بمعنی اجل چنانک غلب
و تشدد بالدخول کانها ای من اجل الدخول و با اصلی بصر
و صرب و با بدل نحو ابذاک ای بدل منه با بمعنی فی ما بکا
الکبیه بالاطلال با بمعنی من قال الله تع عینا یشرب بها
عباد الله ای منها با بمعنی مع خرج الامیر بسلاحه قال الله تع
و قد دخلوا بالکفر و ازین بسیار است این تمام باشد
اینجا تا در اول فعل مستقبل در ارند چون تفعل و در آخر
ماضی چون ضربتَ ضربتُ تا آخر اسما چون عفریت و
عنکبوت و تا تانیث چون قایمة و ضاربة و بدل از
سین در بعضی از لغات یا قبح الله بنی السعلات عمرو بن
مسعود شرار النات یرید الناس تا را تصرف نیست
چنانک با و تا را بود و وقت باشد کی ذا از و بدل نهند چنانک

حدث وحدق توم وفوم وثرقبي وفرقبي وغيرهما
جيم بدل نهند از يا بدلي نه مطرد چنانك شاعر كويد
خالي عويف وابو علج يريد ابو علي وقال الآخر يا رب
ان كنت قبلت حجتج يريد حجتي حا بجاي عين بنهند
كالنح مكان الربع وهو الفصيل وها از وي بدل نهند چنانك
مدهته بجاي مدحته وانه انوها بجاي انوحا وهو التنخر وچنانك
الضهل والضحل الماء القليل خا بدل حا چنانك خمص الجرح
وحمص اي سكن ورمه ذكره ابن السكيت في كتاب القلب و
الابدال دال بدل نهند از تا افتعال چون فا فعل زاي بود چنانك
ازدجر وازدلف وقدم ذكره وكروهي از عرب كويند
اجدمعوا بجاي اجتمعوا وهمچنين اجدبيك بجاي اجتبيك
واين انكار كنند تا از پس جيم افتد وقال فقلت لصاحبي
لا تحبسانا بنزع اصوله واجدز شيحا يعني احتز ولا يقاس
بها الا انكه بسمع قاله ابن جني ذال دال كردانند چون
فا فعل دال باشد در باب افتعال چون اذكر وقدم ذكره و

وبدل نهند از تا نزديك قومي چنانك جذا علي ركبتيه بجاي جثا
وتلعذم بنجيد بجاي تلعثم را حرفي است مكرر وبدل نهند
از لام چنانك رماعة ولماعة ونثرة ونثلة زا بدل نهند
از سين چنانك شازب وساسب للضامر وانكر بعضهم
وبدل نهند از صاد وسين چون قاف با زا بود چنانك
صقر را زقر كويند وسقر را زقر كويند وزدق كويند بجاي صدق
واين لغت قومي است سين درافزايند چنانك استفعل وچنانك
سا فعل وچنانك كويند اسطاع يسطيع بجاي اطاع يطيع وكروهي
از عرب بر كاف مؤنث در حال وقف سين بيفزايند كويند مررت
بكس ونزلت عليكس شين بدل نهند از سين چنانك جعشوش
وجعسوس للئيم را ومثله تسمية العاطس وتشميته وكروهي از عرب
شين بجاي كاف در خطاب مؤنث بنهند چنانك عليش وبش ومنش
بجاي عليك وبك ومنك وعيناش عيناها وجيدش جيدها
يوكلي عظم الساق منش دقيق صاد بدل سين بنهند چنانك
فرس صلهب بجاي سلهب وهو الطويل وچون از پس سين غين افتد

یاخا یا قاف یا طا را بود کی سین را صاد کردانی جنانک اسبغ را
اصبغ کردانند و سراط را صراط کردانند و سخر و صخر کردانند
و سویق و صویق و یساقون یصاقون و اشباهها ضاد
تبدل من الصاد عند بعضهم مثل نضنض و نضنض لسانه
اذا حرکه و من الطا ایضا غاضه بمعنی غاظه و انشد الی الله
اشکوا من خلیل اوده ثلث خلال کلها لی غایض ای غایظ و
قد قالوا اسوء من غاضه ای ذا انقصه طا تبدل من تاء الافتعال
قد ذکرناها نحو اصطبر و اخواتها و من الدال فی قولهم ابعطت
فی موضع ابعدت ظا وقت باشد کی بدل نهند از ذال یقال
ترکته وقیذا ای موقوذا او وقیظا عین بدل نهند از همزه در لغت
بنی تمیم کویند عن در موضع ان جنانک ظننت عن عبد الله
قایم و کذلک ان قال فی والرمة اعن ترسمت من خرقا
منزلة ماء الصبابة من عینیک مسجوم بر بدان و در موضع
از مواضع از جا بدل نهند فر ابعضهم عنی حین غین از عین
عند بعضهم جنانک لعنی و لغنی و ارمعل و ارمغل و النشوع

والنشوغ و عند بعضهم کل واحد اصل علی حده فا بدل نهند از تا
بعضی از عرب کویند قام زید فثم عمرو ای ثم عمرو و قالوا
جدف و جدث و یقولون اجداث و لا یقولون اجداف
و یقال وقع فی عاثور شر و عافور شر و ما احوالو بود که
زیاده افتد در سخن جنانک کویند زیدا فاضرب و عمروا
فاشکر و منه قوله تع والرجز فاهجر و حذف کنند نه در موضع
حذف جنانک شاعر کوید من یفعل الحسنات الله یشکرها
والشر بالشر عند الله مثلان قاف بدل باشد از کاف
نزدیک قومی جنانک کوی امتکک الفصیل ما فی ضرع امه
و امتق و تمکک و تمقق اذا شربه کله کاف بدل بود از
قاف اعرابی قح و کح و در جمع اقحاح کویند و بدل بود
از تا و نیشد یا ابن الزبیر طالما عصاکا لنضربن بسیفنا
قفاکا اراد عصیت و زیادت بود جنانک و ضالیات
کلما یوثفین لام بدل باشد از نون جنانک شاعر کوید
وقفت فیها اصیلالا اسائلها ای اصیلانا و هو تصغیر

اصلان في جمع اصيل و زيادت بود چنانک فذلک وهنالک
وعبدل و زيدل وابتدا را بود چنانک لزيد افضل
من عمرو واستعانت را بود چنانک شاعر گويد يا لبكر اين
اين الفرار و تعجب را بود چنانک يا للعضيهة و تعريف را
و تعريف را بود الفرس والغلام و ادغام كنند اين لام
را با سيزده حرف تا ثا دال و ذال را زاي سين شين
صاد ضاد طا ظا نون چنانک التمر الثمر الدبس الذكر
الرزق الزجر السمع الشفق الصقر الضرب الطبخ الظلم
النفس و احكام لام بسيار است ميم بدل بود از واو
چنانک فم و الاصل فوه ها بيفكندند و ميم بجاي او بنهادند
و بدل بود از با چنانک بنات بخر و بنات مخر و بدل بود از نون
چنانک شاعر گويد يا هال ذات المنطق التمتام و كفك
المخضب البنام اراد البنان و بدل نهند از لام تعريف
چنانک شاعر گويد يرمي وراي بامسهم و امسلمة اراد
بالسهم والسلمة و نون بدل بود از ميم چنانک صنعاني

وبهراني در نسبت صنعاء و بهراء والقياس صنعاوي
و بهراوي و علامت رفع بود در يفعلان و يفعلون
و مانند آن و علامت جمع بود چون و يضربن و احكام
نون بيش از آن است كه اين موضع احتمال كند و واو
بدل نهند از ميم گويند ضربتو و ياكن بجاي اياكن و بدل
نهند از الف چنانک ضويرب في تصغير ضارب و
از يا چون يوقن و يوسر و علامت رفع و جمع بود چنانک
زيدون و ضمير جمع در فعل چون ضربوا و ظلموا و اين نيز
بسيار است ها بدل باشد از همزه چون هياك بجاي
اياك و لهنك بجاي لانك و از الف چون هنه بجاي هنا
و قال قد اردت من اكنه من ها هنا و من هنه و از يا چون
هاذه بدل هاذي و از تا در وقف چون غرفه و ظلمه و زيادت
باشد چنانک امهات نزديک بعضي لالفظي است مركب
از لام و الف و غرض آنست از نهاد اين صورت كه
ممكن نبود كي عبارت كنند از الف چنانک از حروف

دیگر چون قاف و کاف چه الف ساکن بود چون بدو
ابتدا کنی همزه گردد لام بدو بپیوستند تا لفظ الف
برجای بماند گفتند لا نشاید که گویی لام الف با بدل
نهند از الف چون حملاق را تصغیر کنی گویی حمیلیق
واز واو چون میزان واز یا چون دیّنت الجر واز
سین چون سادی وخامی بجای سادس وخامس واز با
چون ثعالی وارانی بجای ثعالب وارانب واز را چون
قیراط والاصل قرّاط واز لام چون امليت والاصل
امللت واز صاد چون قصّیت اظفاری والاصل
قصّصت واز ضاد چون تقضّی البازی واصله تقضّض
واز میم چون دیماس والاصل دمّاس واز عین
ضفادی بجای ضفادع واز کاف چون مکوک ومکاکی
والاصل مکاکیک واز تا چنانک شاعر گوید قدمر
یومان ویوما الثالی اراد الثالث تم الکتاب
وربنا محمود وله المحامد والعلی الجود وصلی الله علی سیدنا
محمد واله اجمعین انه ارحم
الراحمین

واز نون چون دینار والاصل دنّار